

**Pristup žena i dece
uslugama u ruralnim
oblastima srbije i predlog
mera za unapređenje stanja**

april 2011.

AUTORI:

A: Analiza pristupa uslugama i preporuke za unapređenje položaja žena i dece na selu

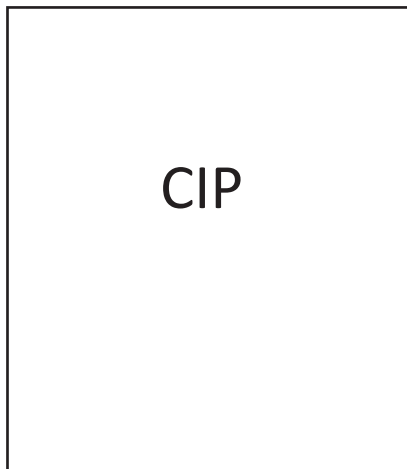


Dr Natalija Bogdanov
Dr Smiljka Tomanović
Dr Slobodan Cvejić
Dr Marija Babović
Olivera Vuković

B: Predlog IPARD mere



Tugomir Majdak



Izdavač:

Za izdavača:

Urednik/ca:

ISBN

Dizajn: Konstantin I. Petrović

Štampa:

Tiraž:

Izveštaj „Pristup žena i dece uslugama u ruralnim oblastima Srbije i predlog mera za unapređenje stanja” nastao je u okviru zajedničkog programa Ujedinjenih nacija „Održivi turizam u funkciji ruralnog razvoja”, koji finansira Kraljevina Španija preko Fonda za dostizanje milenijumskih ciljeva razvoja (MDGF).

Stavovi izneti u ovom izveštaju predstavljaju stavove autora, ali ne nužno i stavove Ujedinjenih nacija.

Sadržaj

Skraćenice	5
Uvod	6
1. Sažetak	9
1.1. Najvažniji ciljevi ove studije	9
1.2. Metodologija	11
1.3 Osnovni zaključci	12
1.4 Najvažnije preporuke	17
2. Pristup žena i dece iz ruralnih područja socijalnim uslugama	19
2.1. Ekonomski položaj i participacija	21
2.1.1. Ekonomski položaj dece	22
2.1.2. Ekonomski položaj i participacija žena	25
2.2 Obrazovanje	29
2.2.1 Pristup seoske dece obrazovnim uslugama	29
2.2.2 Pristup seoskih žena obrazovanju i obukama	35
2.3 Zdravlje i zdravstvena zaštita	37
2.3.1 Zdravlje seoske dece i dostupnost zdravstvenih usluga	38
2.3.1 Zdravlje seoskih žena i dostupnost zdravstvenih usluga	39
2.4 Socijalna zaštita seoskih porodica	40
2.5 Socijalna i kulturna participacija	45
2.5.1. Socijalna i kulturna participacija seoske dece	46
2.5.2. Socijalna i kulturna participacija seoskih žena	48
3. Zaključci i preporuke	50
3.1. Zaključci	50
3.2. Preporuke	56
4. IPARD PROGRAM	77
4.1. O IPARD programu	77
4.2. Predlog mere za diversifikaciju ruralne ekonomije i poboljšanje kvaliteta života	81
Literatura	88
PRILOG 1	91
1. Uvod	91
2. Kvalitet života i potrebe dece	92
2.1. Predškolsko obrazovanje	92
2.2. Osnovno obrazovanje	93
2.3. Srednje obrazovanje i planovi za studiranje	97
2.4. Planovi za preseljenje	99
2.5. Zdravstvena zaštita	100

3. Kvalitet života i potrebe žena	101
3.1. Zaposlenost i prihodi	101
3.2. Starost i briga o starima	103
3.3. Socijalna zaštita	104
3.4. Zdravstvena zaštita	104
3.5. Planovi o preseljenju	104
4. Mogućnosti razvoja poljoprivredne proizvodnje (FGD sa nosiocima gazdinstva)	105
4.1. Zaposlenost i prihodi	105
4.2. Infrastruktura	106
4.3. Obrazovanje i obuke	106
4.4. Starost i penzija	107
4.5. Zdravstvena zaštita i osiguranje	107
4.6. Planovi za preseljenje	108
5. Ruralni razvoj kao aspekt lokalnog razvoja (FGD sa lokalnim institucijama i organizacijama)	108
5.1. Planiranje ruralnog razvoja	108
5.2. Lokalno planiranje i razvoj socijalnih usluga na selu	109
5.3. Udruživanje na selu i razvoj ruralnog turizma	112
5.4. Prepoznavanje najvažnijih problema u ruralnom razvoju i razvoju socijalnih usluga na selu	114
6. Zaključak	116

Skraćenice

APD	Anketa o potrošnji domaćinstava
AŽS	Anketa o životnom standardu
BDP	Bruto domaći proizvod
CARDS	Community Assistance for Reconstruction, Development and Stabilization (Podrška zajednicama za obnovu, razvoj i stabilizaciju)
CSR	Centar za socijalni rad
EARDF	European Agricultural Rural Development Fund (Evropski poljoprivredni fond za ruralni razvoj)
EC	European Commission (Evropska komisija)
EU	European Union (Evropska unija)
FAO	Food and Agriculture Organization of the United Nations (Organizacija Ujedinjenih nacija za hranu i poljoprivredu)
HDR	Human Development Report (Izveštaj o ljudskom razvoju)
IPA	Instrument of Pre-Accession Assistance (Instrument pretpristupne pomoći)
IPARD	Instrument for Pre-Accession Assistance for Rural Development (Instrument pretpristupne pomoći za ruralni razvoj)
ISPA	Instrument for Structural Policies for Pre-Accession (Instrument za strukturnu politiku u procesu pridruživanja)
ISSPC	Indicators Subgroup of the Social Protection Committee (Podgrupa za indikatore Komiteta za socijalnu zaštitu)
LAG	Lokalna akciona grupa
LEADER	Liaison Entre Actions de Développement de l'Économie Rurale (Veze između razvojnih aktivnosti i ruralne privrede)
MICS	Multiple Indicator Cluster Survey (Izveštaj višestrukih grupnih indikatora)
MOP	Materijalno obezbeđenje porodice
NSZ	Nacionalna služba za zapošljavanje
OECD	Organization for Economic Cooperation and Development (Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj)
Phare	Jedan od IPA programa
PIO	Penzijsko-invalidsko osiguranje
RZS	Republički zavod za statistiku
SAPARD	Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development (Specijalni pristupni program za poljoprivredu i ruralni razvoj)
UNDAF	United Nations Development Assistance Framework (Okvir podrške Ujedinjenih nacija za razvoj)
UNDP	United Nations Development Programme (Program Ujedinjenih nacija za razvoj)
UNEP	United Nations Environment Programme (Program Ujedinjenih nacija za životnu sredinu)
UNICEF	United Nations Children's Fund (Fond Ujedinjenih nacija za decu)
UNWTO	World Tourism Organization (Svetska turistička organizacija)



Uvod

Broj stanovnika opada u 86% sela u Srbiji, svako drugo dete na selu (45,1%) suočava se sa deprivacijom, a čak 76% nezaposlenih žena nije čulo ni za jednu aktivnu meru tržišta rada. Depopulacija, siromaštvo i slabost „unutrašnjih“ ljudskih resursa koji bi trebalo da generišu značajan deo rasta i razvoja u ruralnim oblastima oslikavaju ruralnu Srbiju 2011. godine.

Zajednički program Ujedinjenih nacija *Održivi turizam u funkciji ruralnog razvoja* predstavlja jednu od najznačajnijih inicijativa i usmeren je na diversifikaciju ruralne ekonomije kroz turizam kako bi se rešili problemi poput depopulacije i siromaštva i pomogao razvoj ruralne ekonomije i društva u Srbiji.

Ekonomski ciljevi ne mogu se sagledavati odvojeno od socijalnih ako je krajnji cilj održivi ruralni razvoj i zadovoljavajući kvalitet života stanovnika sela. Ova studija predstavlja pokušaj da se utvrde najveće prepreke u pristupu seoskih žena i dece socijalnim uslugama, pa i šire, da se otkriju najvažniji problemi koji žene i decu onemogućavaju da ostvare kvalitetnije uslove života, a da se zatim, na osnovu tih saznanja, formulišu preporuke za rešavanje utvrđenih problema.

Analiza izneta u studiji pokazuje da prevazilaženje prepreka u pristupu socijalnim uslugama za žene i decu koji žive u seoskim područjima zahteva međusobno povezivanje elemenata iz ekonomskog, obrazovnog, zdravstvenog, socijalnog, komunalnog i drugih sektora, kao i suočavanje sa složenim mehanizmima ekonomskog nazadovanja i socijalnog isključivanja u ruralnim oblastima u Srbiji. Ukratko, u čitavom nizu sektorskih javnih politika moraju se istaći socijalni ciljevi kako bi Srbija mogla da započne rešavanje problema vezanih za ruralna područja i da usklađuje svoju politiku sa Evropskom unijom koja, uz podršku Evropskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj (EARDF), vodi aktivnu politiku ruralnog razvoja, doprinoseći razvoju socijalne i obrazovne infrastrukture i usluga i opštem osnaživanju ljudskog kapitala u ruralnim sredinama.

Posle prvog, uvodnog dela izveštaja sledi drugi deo, u kome se izlaže glavna analiza. Najpre se iznose osnovne socioekonomske karakteristike ruralnih područja, a u kontekstu tih karakteristika treba posmatrati relativni položaj žena i dece i njihove mogućnosti za pristup socijalnim uslugama i za ostvarivanje kvalitetnog života. Izlaganje se zatim nastavlja prema definisanim dimenzijama – ekonomskom položaju i uslugama ekonomskog osnaživanja, obrazovanju, zdravstvenoj, socijalnoj zaštiti i uslugama od značaja za sociokulturnu participaciju i kvalitet života. U trećem delu izveštaja sumiraju se najvažniji zaključci i iznose opšte preporuke, dok se u četvrtom delu predlažu mere namenjene programu ruralnog razvoja IPARD. Osim toga, izveštaj sadrži i dva priloga: u prvom su izložene komponente i karakteristike programa IPARD, dok se u drugom nalazi detaljan izveštaj sa fokusiranih grupnih diskusija.

1. Sažetak

Studija o pristupu seoskih žena i dece socijalnim, zdravstvenim i obrazovnim uslugama nastala je na osnovu inicijative pokrenute u okviru šireg programa *Održivi turizam u funkciji ruralnog razvoja*, koji zajednički sprovode pet agencija UN (UNDP, UNEP, FAO, UNWTO i UNICEF) i nacionalni partneri (Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Ministarstvo poljoprivrede, trgovine, šumarstva i vodoprivrede i Turistička organizacija Srbije). U realizaciju komponenti programa koje se odnose na decu uključuju se Ministarstvo prosvete i nauke i drugi nacionalni partneri.

Program Ujedinjenih nacija *Održivi turizam u funkciji ruralnog razvoja* ima za cilj diversifikaciju ruralne ekonomije kroz turizam. Kako se pitanje ruralnog razvoja primarno sagledava sa stanovišta ekonomskog razvoja, što je slučaj i u Nacionalnom programu ruralnog razvoja, ideja ove analize je bila da u fokus stavi druge preduslove održivog ruralnog razvoja, a pre svega kvalitet života meren kroz pristup uslugama za kategorije stanovnika koje predstavljaju oslonac razvoja ljudskog kapitala u svakom društvu – žene i decu. Namera je bila da se posebna pažnja usmeri na seoske žene i decu zbog toga što su neka novija istraživanja (RZS, 2007; Cvejić et al, 2010) nagovestila da su ove kategorije stanovništva posebno ugrožene u ruralnim oblastima, a upravo njihov položaj ima izuzetan značaj za razvoj ruralnih zajednica. Zbog toga je – u okviru programa Ujedinjenih nacija *Održivi turizam u funkciji ruralnog razvoja* – izrađena analiza pristupa žena i dece uslugama u ruralnim oblastima Srbije. U nastavku se izlažu najvažniji ciljevi analize, metodologija na osnovu koje je analiza sprovedena, sadržaj izveštaja, osnovni zaključci i glavne preporuke.

1.1. Najvažniji ciljevi ove studije

Osnovni cilj analize je da se utvrde najveće prepreke u pristupu seoskih žena i dece socijalnim uslugama, pa i šire, da se otkriju

glavni problemi koji ih onemogućavaju da ostvare kvalitetnije uslove života, a da se zatim, na osnovu tih saznanja, formulišu preporuke za rešavanje utvrđenih problema. Analitički okvir ovog istraživanja nije usmeren na detaljnu analizu svakog sektora relevantnog za kvalitet života dece i žena na selu, nego pre na to da se stanovnici sela, posebno dece i žena, stave u središte analize i da se međusobno povežu elementi iz ovih sektora (ekonomskog, obrazovnog, zdravstvenog, socijalnog, komunalnog, itd.) kako bi se uočila kompleksnost mehanizama ekonomskog nazadovanja i socijalnog isključivanja u ruralnim oblastima u Srbiji. **Identifikovanje problema treba da posluži kao osnova za razmatranje mogućnosti da se poboljšaju dostupnost i kvalitet usluga, odnosno da se unapredi kvalitet života. Kada se mogućnosti razmotre, treba ih pretočiti u preporuke za donošenje različitih politika i mera usmerenih na ruralni razvoj i unapređenje uslova života seoske populacije.** Ovaj osnovni cilj operacionalizovan je tako da se osvetle sledeći glavni aspekti problema:

1. pristup obrazovnim uslugama,
2. pristup uslugama koje jačaju ekonomski potencijal stanovništva,
3. pristup uslugama zdravstvene zaštite,
4. pristup uslugama socijalne zaštite,
5. pristup uslugama od značaja za sociokulturnu participaciju.

Pored navedenih aspekata, pažnja je posvećena i karakteristikama lokalne seoske infrastrukture, jer ona čini važan preduslov za dostupnost i kvalitet usluga, životnih šansi i uslova života seoske populacije.

Preporuke koje su proistekle iz analize namenjene su svim kreatorima i realizatorima politika koji imaju ruralni razvoj na svojoj agendi ili čije aktivnosti bitno utiču na razvoj seoskih zajednica. One se, dakle, odnose na sektore obrazovanja, zdravlja, infrastrukture, ekonomije, poljoprivrede, regionalnog razvoja, uprave i lokalne samouprave, finansija, zapošljavanja, ali i na međusektorske politike koje se bave smanjenjem siromaštva, socijalnom uključenosti i rodnom ravnopravnošću.

Osim toga, izrađen je predlog mere za program IPARD koja se odnosi na diversifikaciju ruralne ekonomije i poboljšanje kvaliteta života u okviru treće „ose“.¹ Naime, ovom „osom“ su predviđene investicije u ruralnu ekonomiju i ruralne zajednice koje omogućavaju povećanje kvaliteta života u ruralnim područjima i porast njihove atraktivnosti za investitore. U sklopu toga ocenjuje se da je neophodno povećati mogućnosti za zapošljavanje, naročito mladih i žena u ruralnim oblastima, te obezbediti da oni imaju bolji pristup najnovijim informacijama i informaciono-tehnološkim rešenjima.

1.2. Metodologija

U analizi su korišćeni dostupni statistički podaci, nalazi relevantnih studija i podaci iz kvalitativnog istraživanja organizovanog za potrebe ovog projekta.

Analiza se zasniva na kvantitativnim indikatorima iz različitih izvora, a za njihovo tumačenje i dopunjavanje korišćeni su kvalitativni podaci iz ranijih istraživanja² i iz fokusiranih grupnih diskusija sprovedenih za potrebe ove analize. Potrebno je naglasiti da se u izveštajima zvanične statistike i izveštajima zasnovanim na Anketi o životnom standardu stanovništva (AŽS) ili Anketi o prihodima domaćinstava (APD) retko navodi podaci distribuirani prema dimenziji urbano/ruralno, a kada su u pitanju deca kao starosna grupa, to se čini vrlo retko. Kada god se ova razlika javila u podacima, to je u izveštaju navedeno i naglašeno. Poseban problem predstavlja to što se uzrasna kategorija mladih od 15 do 19 godina u nekim izveštajima zasnovanim na anketama na velikim uzorcima ne razlučuje unutar starosne kategorije 16–24 godine.

Ozbiljan nedostatak podataka postoji i u pogledu praćenja osobenog položaja ruralnih žena i njihovog pristupa uslugama. Naime, zvanična statistika u velikoj meri nije rodno senzibilna. Tako se u izveštajima iz najvažnijih statističkih praćenja (Anketa o radnoj snazi, Anketa o životnom standardu, pa i izveštaj RZS o praćenju društvene isključenosti) podaci prikazuju ili po polu za ukupnu populaciju ili

¹ Agrarni savet EU usvojio je 2005. godine fundamentalnu reformu politike ruralnog razvoja za programski period 2007–2013. (Uredba (EZ) broj 1698/2005 o podršci ruralnom razvoju koju pruža Evropski fond za poljoprivredu i ruralni razvoj – EARDF). Ova politika usmerena je na poboljšanje implementacije programa podrške ruralnom razvoju sa većim fokusom na zapošljavanje, konkurentnost i inovacije u ruralnim područjima. Tri osnovne „ose“ politike ruralnog razvoja su povećanje konkurentnosti agrarnog sektora, unapređenje životne sredine i ruralnog ambijenta kroz podršku za upravljanje zemljištem i unapređenje kvaliteta života u ruralnim područjima te promocija diversifikacije ruralne ekonomije.

² Siromaštvo sa mnogo lica. Analiza siromaštva dece u Srbiji, UNICEF, 2004.

prema mestu stanovanja za ukupnu populaciju (urbano/ostalo).³ To onemogućava da se seoske žene posmatraju kao posebna društvena kategorija uporedno sa seoskim muškarcima ili sa gradskim ženama.

Za potrebe analize sprovedeno je i kvalitativno istraživanje metodom fokusiranih grupnih diskusija (FGD) u četiri regiona u kojima se sprovodi projekat *Održivi turizam za ruralni razvoj* (u centralnoj Srbiji, u istočnoj Srbiji, u južnom Banatu na Dunavu i u donjem Podunavlju), a FGD su obavljene u selima Leskovic (Valjevo), Temska (Pirot), Izbište (Vršac) i Kumane (Veliko Gradište). U svakom selu diskusije su održane sa 5 ciljnih grupa:

- deca od 12 do 14 godina koja pohađaju osnovnu školu,
- deca od 15 do 19 godina koja pohađaju srednju školu ili su prekinula školovanje,
- žene iz seoskih domaćinstava starosti 27–55 godina,
- muškarci koji su nosioci gazdinstva,
- pružaoci socijalnih usluga i predstavnici lokalne administracije.

Glavni cilj fokusiranih grupnih diskusija bio je da se stekne uvid u potrebe žena i dece na selu za socijalnim uslugama, u kvalitet i dostupnost ovih usluga, kao i uvid u glavne prepreke koje ometaju njihovo uspešnije pružanje. Sa istim ciljem posmatran je i širi kontekst mogućnosti ekonomskog i socijalnog unapređenja života na selu, što podrazumeva aktivnost čitavog domaćinstva, kao i povezivanje lokalne administracije i drugih lokalnih aktera relevantnih za poboljšanje socijalnih usluga na selu.

1.3 Osnovni zaključci

Kvalitet života i pristup uslugama dece na selu

Uprkos primeni mera za smanjenje siromaštva, **siromaštvo dece do 14 godina starosti 2007. godine najmanje je smanjeno u poređenju sa drugim kategorijama stanovništva u odnosu na 2002. godinu**, pa je jaz u odnosu na siromaštvo opšte populacije višestruko povećan (Studija o životnom standardu, 2008). Zbog neodgovarajuće

³ Štaviše, u zvaničnoj statistici Srbije ne postoji ni jasna definicija ruralnih oblasti, pa se naselja i njihovo stanovništvo klasifikuju kao „urbano“ i „ostalo“, a ruralna naselja i ruralno stanovništvo spadaju u ovu drugu kategoriju.

disagregacije statističkih podataka nije moguće ustanoviti koliko se pogoršao položaj dece iz ruralnih naselja u odnosu na prosek i na decu iz urbanih naselja.

Pored nezaposlenosti i niskog obrazovanja roditelja, strukture porodice (jednoroditeljske porodice i porodice sa velikim brojem dece), etničke pripadnosti (posebno romskoj zajednici), jedan od glavnih faktora koji povećavaju rizike od deprivacije i socijalne isključenosti dece predstavlja život u ruralnim naseljima, posebno u jugoistočnoj i zapadnoj Srbiji. Podaci ukazuju na neke oblike zdravstvene, obrazovne i kulturne deprivacije dece i mladih na selu u odnosu na prosek za Srbiju. Veliki broj seoske dece se susreće sa problemima slabe raznovrsnosti u ishrani (25,2% seoskih domaćinstava sa decom), neblagovremene vakcinacije (10,6%), neodlaska na preventivne i specijalističke preglede (23%), kupovine odgovarajuće odeće (30,9%) i materijala za školu (22,7%), nemogućnosti odlaska na ekskurziju (39,5%), pohađanja dodatne nastave (36,1%) i nemogućnosti školovanja u drugom mestu. Iskazano kroz sintetički indeks deprivacije, sve ovo pokazuje da se gotovo **svako drugo dete na selu (45,1%) suočava sa deprivacijom.**

U oblasti obrazovanja socijalna isključenost seoske dece se vidi po nizu indikatora. Obuhvat dece predškolskim obrazovanjem je manji u selu nego u gradu (2005. godine je opšti obuhvat predškolskim obrazovanjem u Srbiji bio 33,5%, a u selima 14%, prema podacima iz MICS3, što znači da se razlika povećala u odnosu na 2002. godinu). Ova razlika je vidljiva i u obuhvatu obaveznim predškolskim obrazovanjem, iako je ta stopa visoka na nacionalnom nivou, 97,5% (NPA za decu). **Pokrivenost osnovnim obrazovanjem je dobra, ali među mladima uzrasta 15–19 godina čak 20% njih ne pohađa srednju školu, a kao najvažniji razlozi za to navode se nedostatak interesovanja (u 52% slučajeva) i nedostatak novca (u 24% slučajeva).** U toku FGD se moglo čuti i da su standardi kvaliteta u realizaciji nastave u seoskim osnovnim školama niži nego u gradskim, što seosku decu dovodi u lošiju poziciju u nastavku školovanja. Ovo potvrđuju rezultati merenja postignuća seoske i gradske dece na testovima iz srpskog jezika i matematike, na kojima seoska deca u predmeta postižu vidno lošije rezultate. Gradska deca su iz srpskog jezika imala 516, dok su seoska deca imala 461 poen, a iz matematike ove cifre bile su 509, odnosno 466.

U oblasti zdravstvene zaštite, osim slabijeg obuhvata imunizacijom, treba naglasiti da 31,5% dece i mladih iz gradskih sredina ima ispravan, poželjan stav o odgovornosti za sopstveno zdravlje, dok u vangradskim sredinama takav stav ima samo 16,9% dece.

FGD su pokazale da slaba infrastrukturna razvijenost ruralnih područja i nedostatak vannastavnih i vanškolskih sadržaja znatno umanjuju socijalnu i kulturnu participaciju seoske dece. U FGD su se najčešće spominjali nemogućnost pristupa Internetu, nepostojanje kurseva stranih jezika te školskih sala za fizičko vaspitanje i sportske aktivnosti. **Ovakvim ograničenjem slobode izbora već u ranom uzrastu započinje proces socijalnog isključivanja seoske dece, a to u kasnijim fazama života sužava njihov socijalni prostor, umanjuje kulturni kapital i otežava im pristup tržištu rada.**

Deca i mladi na selu shvataju da ih preseljenje u grad najbrže izvlači iz loših životnih uslova i da im to pruža bolje mogućnosti za socijalno uključivanje. Većinu njih u ovakvom načinu razmišljanja podržavaju i roditelji, što direktno doprinosi uspostavljanju negativne spirale depopulacije i dovodi do nazadovanja ruralnih područja.

Kvalitet života i pristup socijalnim uslugama žena na selu

Bolji kvalitet života, veće šanse na tržištu rada i razvijenije socijalne usluge podstiču migraciona kretanja ženskog stanovništva od sela ka gradu. U starosnoj kohorti 71–75 godina učešće ženskog stanovništva je 57,7% u urbanim delovima Beograda, a 56,1% u ruralnim naseljima centralne Srbije. U starosnoj kohorti 26–30 godina ta razlika je znatno upadljivija – 52,3% u urbanim i 47,0% u ruralnim naseljima.

Ekonomski položaj žena je nepovoljan, a pristup uslugama od značaja za osnaživanje ekonomske participacije izuzetno je ograničen. **U poređenju sa seoskim muškarcima, među seoskim ženama veće je učešće neaktivnih i nezaposlenih (55% žena prema 39% muškaraca), nešto je manje učešće zaposlenih u poljoprivredi i značajno je niže učešće zaposlenih u nepoljoprivrednim sektorima (20% žena prema 34% muškaraca).** Među zaposlenim ženama čak 56,6% je zaposleno u poljoprivredi. Pored toga, zaposlenost u poljoprivredi gotovo u potpunosti se odvija u okviru domaćinstva (tek 2% angažovanih

u poljoprivredi ne radi u sopstvenom domaćinstvu), a veliki broj žena ima status pomoćnog člana domaćinstva, tj. žene izuzetno retko učestvuju u vlasništvu nad gazdinstvom i nisu ravnopravne u odlučivanju o proizvodnji i raspodeli prihoda (Cvejić et al, 2010).

Usluge podrške u zapošljavanju, jačanju ekonomskih potencijala žena i njihovih domaćinstava izuzetno su slabo dostupne u ruralnim oblastima. **Čak 76% nezaposlenih žena nije čulo ni za jednu aktivnu meru tržišta rada, a tek 13% je učestvovalo u nekom od programa NSZ i ocenilo da ovi programi nisu povećali njihove mogućnosti da se zaposle.** Programi podrške poljoprivrednoj proizvodnji namenjeni su gazdinstvima, a žene se retko nalaze u ulozi nosioca poljoprivrednog gazdinstva, zbog čega ne mogu samostalno da konkurišu za ove programe. U planiranju mera podrške treba imati na umu i da bi velika opterećenost žena obavezama na gazdinstvu i u domaćinstvu otežavala njihovo aktivno uključivanje u programe.

Učešće žena bez obrazovanja ili sa osnovnim obrazovanjem na selu iznosilo je 2010. godine 60% (Cvejić et al, 2010), što predstavlja poboljšanje u odnosu na 70% koliko je izmereno u popisu 2002, ali je obrazovna struktura seoskih žena starijih od 15 godina i dalje znatno nepovoljnija u odnosu na seoske muškarce. Obrazovni programi za sticanje novih znanja i veština, posebno oni prilagođeni lokalnim ekonomskim uslovima, uglavnom nisu dostupni ženama. Samo 2,8% nezaposlenih žena pohađalo je neki dodatni oblik obrazovanja. Među dodatnim veštinama koje poseduju žene iz uzorka za istraživanje socijalne isključenosti na selu preovlađuju veštine koje nisu adekvatne promenama na tržištu rada: 44% žena je navelo umeće tradicionalnih zanata i rukotvorina, dok je 32% navelo da zna strane jezike, 39% da zna da se služi računarom, 31% da poseduje tehnička znanja i veštine, a 15% da zna da upravlja poljoprivrednim mašinama (Cvejić et al, 2010). Kada se ovome dodaju i ocene koje su iznele učesnice FGD da im nije potrebna obuka, nego samo subvencije države, uočava se odsustvo svesti o potrebi da se razvijaju veštine i znanja kako bi se poboljšale postojeće ili započele nove ekonomske aktivnosti. **Ovakva kombinacija nedostatka obrazovanja, veština i zainteresovanosti da se one unaprede proizvodi slabost „unutrašnjih“ ljudskih resursa koji bi trebalo da generišu značajan deo rasta i razvoja u ruralnim oblastima.**

Dostupnost zdravstvenih usluga je oskudna, svedena na elementarnu sanaciju zdravstvenih problema, a pokrivenost žena zdravstvenim osiguranjem nije zadovoljavajuća. Među seoskim ženama je 9% onih koje nemaju zdravstveno osiguranje (Cvejić et al, 2010), dok je u grupi marginalizovanih žena, koje se nalaze u statusu pomoćnih članova domaćinstva angažovanih isključivo u poljoprivredi, učešće osoba bez zdravstvenog osiguranja 14% (Babović, Vuković, 2008). Većina stanovnica ruralnih područja mora da putuje u grad radi specijalističkih pregleda, stomatoloških pregleda i kupovine lekova. Za mnoge od njih to predstavlja prevelik trošak u novcu i vremenu, pa zbog toga odlažu preglede i prestaju da brinu o svom zdravstvenom stanju. Prema Istraživanju zdravlja stanovnika, 6,3% žena iz Srbije nikada nije posetilo ginekologa. Taj procenat je značajno veći u jugoistočnoj Srbiji (9,1%) i kod žena iz vangradskih naselja (7,9%). Značajno je manji i procenat žena sa sela starosti 40–69 godina koje su obavile mamografski pregled (6,8%) u odnosu na žene u gradskim naseljima (13,2%). **Među ženama starijim od 20 godina onih koje jednom godišnje kontrolišu zdravlje kod ginekologa ima 36,4% u gradskim naseljima i 23,8% u ostalim naseljima.** U uzrastu 20–69 godina u poslednje tri godine Papanikolau test je uradilo 41,8% žena iz gradskih naselja i 25,6% iz seoskih (*Zdravlje stanovnika Srbije*, 2008).

U celom uzorku za istraživanje siromaštva i socijalne isključenosti u ruralnim oblastima Srbije 1,9% domaćinstava prima MOP (ukupno u Srbiji 2%), 11,3% prima dečji dodatak, 3,5% naknadu za tuđu negu i pomoć, a 1,2% je primilo jednokratnu opštinsku pomoć u toku prethodne godine. Među ženama na selu 37% nikada nije uplaćivalo doprinose za PIO, dok je među muškarcima ta stopa 24%. Kod žena koje se nalaze u statusu pomoćnih članova domaćinstva, stanje je još nepovoljnije – čak 93% ne uplaćuje penzijsko osiguranje. Kao što se vidi, **usluge socijalne zaštite nisu dostupne većini seoske populacije**, koja se tradicionalno u socijalnom obezbeđivanju i zbrinjavanju oslanja pretežno na sopstvene resurse. Ta socijalna briga istovremeno troši ljudske resurse koji bi se mogli angažovati u aktivnostima značajnim za unapređenje kvaliteta sopstvenog života i razvojnih potencijala zajednice. Dodatni otežavajući faktori kod jednog dela ruralnog stanovništva jesu nepoznavanje prava i procedura prijavljivanja za određenu meru socijalne zaštite te tradicionalistički stavovi koji

socijalnu pomoć označavaju kao sramotu, a prepuštanje brige o starima nekoj instituciji ili organizaciji kao povredu porodične etike.

Dostupnost uslugaojeseznačajnezau spostavljanje zadovoljavajućeg životnog standarda, kvalitetnog života i sociokulturne participacije takođe je veoma slaba. **Zbog toga život žena i njihovih porodica obeležava pretežno zadovoljavanje osnovnih egzistencijalnih potreba, sa visoko zastupljenom materijalnom deprivacijom; participacija u socijalnoj zajednici je površna, obrasci kulturne potrošnje ukazuju na pasivizam i dominaciju stilova života usmerenih na puku reprodukciju.**

Deca i žene na selu se suočavaju sa nizom ozbiljnih prepreka u pristupu važnim socijalnim uslugama, što ih sputava da ostvare kvalitetnije uslove života i da razviju svoje potencijale na osnovu kojih mogu aktivnije doprineti ne samo sopstvenom blagostanju već i razvoju svoje zajednice. Deprivacija je izražena u brojnim aspektima zadovoljavanja potreba, a većina usluga nije u dovoljnoj meri dostupna i nije odgovarajućeg kvaliteta.

1.4 Najvažnije preporuke

Na osnovu istraživanja i analize predlažu se sledeće najvažnije preporuke:

- Definirati multisektorski pristup ruralnom razvoju.
- Uspostaviti međusektorsku saradnju u realizaciji politike ruralnog razvoja.
- Planirati održivu diversifikaciju ruralne ekonomije na lokalnom nivou..
- Omogućiti i promovisati alternativni pristup ruralnih domaćinstava tržištu kapitala.
- Učiniti dostupnim aktivne mere zapošljavanja oblikovane prema potrebama i potencijalima žena i mladih sa sela.
- Podržati i podsticati žensko zadrugarstvo.
- Unaprediti ponudu obrazovnih (vannastavnih, vanškolskih) aktivnosti u selima.
- Podizati kvalitet osnovnog obrazovanja kako bi deca mogla lakše da se uključe u srednjoškolski sistem.

- Pojačati rad pedagoško/psiholoških službi na savetovanju učenika završnih razreda u pogledu nastavka školovanja.
- Formirati lokalne fondove za stipendiranje učenika srednjih škola i studenata sa sela u skladu sa lokalnim planovima ruralnog razvoja.
- Proširiti kapacitete učeničkih domova i internata za siromašnu decu sa sela.
- Promovisati značaj predškolskog obrazovanja i vaspitanja.
- Povećati obuhvat žena sa sela zdravstvenim osiguranjem.
- Povećati dostupnost preventivne zdravstvene zaštite i pojačati promociju zdravlja u udaljenim ruralnim oblastima.
- Podizati svest o značaju penzijsko-invalidskog osiguranja i informisati žene o mogućnostima regulisanja ovog oblika osiguranja.
- Povećati dostupnost usluga socijalne zaštite.
- Povećati broj radnika u Centrima za socijalni rad u skladu sa potrebama.



2. Pristup žena i dece iz ruralnih područja socijalnim uslugama

Ruralna područja još uvek predstavljaju značajan deo teritorije Srbije – 85% (Bogdanov, N, 2007: 31), a u njima i dalje živi značajan deo populacije Srbije – 42%.⁴ Stoga je pitanje ruralnog razvoja i blagostanja ruralnog stanovništva jedno od glavnih pitanja celokupnog održivog razvoja Srbije. Međutim, seoska područja se suočavaju sa nizom ozbiljnih problema – snažnom depopulacijom, ekonomskom nerazvijenošću, porastom siromaštva i generalno nepovoljnim uslovima života.

Promene tokova migracija između dva poslednja popisa i procene stanovništva RZS za 2008. godinu pokazuju opšti trend povećanja učešća urbanog stanovništva u ukupnom stanovništvu Srbije sa 54,5% u 1991. godini na 56% u 2002. godini i na 58% u 2009. godini. Depopulacija seoskih područja dovodi do starenja seoske populacije. Indeks starenja (odnos populacije starije od 60 godina prema populaciji dece 0–19 godina) znatno je viši u ruralnoj nego urbanoj populaciji i iznosi 124,7% prema 97,4%. Pored toga, opšti trend depopulacije sela poprima i rodni karakter, što se vidi iz podatka da je učešće žena u ukupnom stanovništvu Srbije 51,4%, u urbanim naseljima 52,3%, a u naseljima klasifikovanim kao 'ostalo' 50%.⁵ Odstupanja od nacionalnog proseka najupadljivija su u urbanim delovima Beograda, gde je učešće žena 53,5%, i u ruralnim naseljima centralne Srbije, gde je ovo učešće svega 49,9%. Što je još bitnije, ova pojava dobija na intenzitetu, jer se usmerenost ženske populacije ka gradskoj sredini povećava što je populacija mlađa. U starosnoj kohorti 71–75 godina učešće ženskog stanovništva je 57,7% u urbanim delovima Beograda i 56,1% u ruralnim naseljima centralne Srbije. U starosnoj kohorti 26–30 godina ta razlika je znatno upadljivija – 52,3% u urbanim i 47,0% u ruralnim naseljima. Očigledno je, dakle, da bolji kvalitet života, veće šanse na tržištu rada i razvijenije socijalne usluge podstiču migraciona kretanja ženskog stanovništva od sela ka gradu, o čemu će kasnije biti više reči.

⁴ Republički zavod za statistiku, Procena stanovništva, dostupno na adresi: <http://webzrzs.stat.gov.rs/axd/stanovnistvo/izbor.htm>.

⁵ Republički zavod za statistiku, Procena stanovništva, dostupno na adresi: <http://webzrzs.stat.gov.rs/axd/stanovnistvo/izbor.htm>.

Ruralna područja odlikuje i značajno zaostajanje u razvoju za urbanim područjima. Na to ukazuje podatak da je društveni proizvod po stanovniku u ovim područjima za 1/4 niži od nacionalnog proseka (Bogdanov, 2007: 63–65). Privredna struktura ruralnih područja Srbije veoma je zavisna od primarnog sektora i još uvek se zasniva na iscrpljivanju prirodnih resursa. U ruralnim sredinama u Srbiji dominira tradicionalna, monofunkcionalna poljoprivreda, usmerena na rast proizvodnje hrane⁶. Dominantan deo aktivnog ruralnog stanovništva (45%) zaposlen je u poljoprivredi, a porodična gazdinstva imaju ozbiljne teškoće u pristupu glavnim tržištima. Velika zavisnost ruralnog stanovništva od zaposlenosti u poljoprivredi svrstava Srbiju u red zemalja sa najviše poljoprivrednog stanovništva u Evropi (Bogdanov, 2007: 32).

Lošu posledicu ekonomskog zaostajanja ruralnih područja u Srbiji predstavlja i porast siromaštva. Kako pokazuje poslednje istraživanje životnog standarda u Srbiji, siromaštvo je i dalje značajnije rasprostranjeno u ruralnim nego u urbanim sredinama (9,8% prema 4,3%). Štaviše, razlike u siromaštvu između grada i sela su produbljene u periodu između dve ankete o životnom standardu (2002–2007), a na to ukazuje porast odnosa ruralnog siromaštva prema urbanom, sa 1,6 na 2,3. Jedno novije istraživanje siromaštva i socijalne isključenosti na selu (Cvejić et al, 2010)⁷ pokazalo je da se čak 4,8% domaćinstava u ruralnim oblastima Srbije suočava sa sve tri dimenzije siromaštva (i sa finansijskim siromaštvom i sa materijalnom deprivacijom i sa uslovima deprivacije u naselju). Većem riziku od siromaštva i socijalne isključenosti su izložena poljoprivredna domaćinstva i samačka domaćinstva.

Razvoj i očuvanje ljudskih resursa u ruralnim sredinama predstavljaju jedan od bitnih preduslova za kvalitetan život pojedinaca i domaćinstava. Ujedno, ljudski resursi su važan oblik kapitala za razvoj ruralnih zajednica. Obrazovanost, zaposlenost,

⁶ Za razliku od ovog tradicionalnog tipa poljoprivrede, karakterističnog za nerazvijena područja u svetu, razvoj moderne poljoprivrede podrazumeva multifunkcionalnu poljoprivredu. Dokumenti EU definišu multifunkcionalnu poljoprivredu kao onu koja teži održivom razvoju u obezbeđivanju hrane i drugih netržišnih funkcija, kao što su razvoj ruralnih područja, životni standard stanovništva i očuvanje životne sredine.

⁷ U ovom istraživanju finansijsko siromaštvo je mereno drugačijom metodologijom nego u AŽS. Linija siromaštva je definisana kao 60% medijane ukupnih prihoda po ekvivalentnom odraslom, a prihodi od prirodne proizvodnje nisu uračunati.

zdravstveno stanje i socijalna zaštita stanovnika ruralnih naselja su elementi ljudskog kapitala koji presudno utiču na šanse za ekonomski i socijalni razvoj seoskih zajednica i područja. Otuda pristup uslugama kojima se čuvaju i unapređuju ovi elementi ljudskog kapitala ima suštinski značaj za održanje seoskih zajednica.

2.1. Ekonomski položaj i participacija

U analizi ekonomskog položaja i participacije žena i dece na selu dva aspekta imaju poseban značaj. Prvi se tiče ekonomskog blagostanja, odnosno životnog standarda žena i dece, jer upravo životni standard opisuje osnovne preduslove kvalitetnog života i zadovoljavanja potreba u najširem smislu, ali određuje i životne šanse u različitim aspektima uključivanja u društvenu zajednicu. U tom smislu treba obratiti pažnju na pokazatelje finansijskog siromaštva i materijalne deprivacije. Drugi važan aspekt tiče se mogućnosti i karakteristika ekonomske participacije žena i dece. Dok je kod žena takva participacija poželjna i treba je osnaživati, kod dece je ona nepoželjna jer ima oblik dečjeg rada, koji je zabranjen međunarodnim konvencijama i domaćim zakonima, ali se u seoskim sredinama odvija u formi neformalnog porodičnog rada, pretežno u poljoprivredi. Ovakav ekonomski angažman dece troši njihove resurse koje bi trebalo angažovati u obrazovanju kako bi kasnije u životu mogla da ostvare bolju ekonomsku participaciju.

Metodološki problem sa kojim se suočavaju analize siromaštva dece i žena počiva na činjenici da se siromaštvo prati na nivou domaćinstva. Bez obzira na to o kojoj je metodologiji merenja siromaštva reč (apsolutno ili relativno, prema prihodima ili potrošnji), podaci postoje za domaćinstvo kao celinu, a izvan domaćinstva merenja ostaje moguća nejednaka dostupnost novca i drugih materijalnih resursa u domaćinstvu za njegove pojedine članove. Na ove nedostatke ukazali su različiti pristupi, a posebno feministička ekonomija, u okviru koje su sprovedena istraživanja kako bi se ispitala unutrašnja distribucija resursa u domaćinstvima. Istraživanja su pokazala da upravo oni koji imaju manje moći u domaćinstvu, kao što su žene i deca, imaju otežan pristup novcu i drugim ekonomskim resursima, posebno, mada ne isključivo u siromašnim domaćinstvima (Deere, Ross, 2010; Chant, 2007; Razavi, 1999).

2.1.1. Ekonomski položaj dece

Anketa o životnom standardu stanovništva iz 2002. godine ukazala je na to da su deca uzrasta od 6 do 14 godina, pored starijih od 65 godina, starosna kategorija koju siromaštvo posebno ugrožava (sa većim udelom stanovništva koje živi ispod linije siromaštva, postavljene na ekvivalentnu jedinicu potrošnje od 2,9 dolara dnevno po članu domaćinstva, u odnosu na proseku u državi). Praćenje ekonomskog položaja dece u Srbiji ovom metodologijom, kojom se meri apsolutno siromaštvo, ukazuje na izrazito nepovoljne trendove. Naime, siromaštvo dece do 14 godina najmanje se smanjilo u odnosu na 2002. godinu, a jaz u odnosu na opštu populaciju višestruko se povećao (Tabela 1).

Tabela 1: Stope siromaštva dece

Starost	2002.	2007.	Promena 2002–2007.	Razlika: ukupna populacija (14%) – deca 2002.	Razlika: ukupna populacija (6,6%) – deca 2007.
0–5	12,5	8,7	-3,8	-2,5	2,1
6–14	14,3	9,5	-4,8	0,3	2,9
15–19	14,8	6,2	-8,6	0,8	-0,4

Izvor: *Studija o životnom standardu. Srbija 2002*

Detaljnija analiza potrošnje među članovima domaćinstva, koja uzima u obzir oblike potrošnje specifično vezane za potrebe dece, pokazuje da je siromaštvo dece dodatno skriveno unutar domaćinstva kao dominantne jedinice analize. Tako se u strukturi potrošnje kod najsiromašnijih domaćinstava sa decom javlja situacija da se više troši na alkoholna i bezalkoholna pića (5%) i na duvan (3,3%), nego na obrazovanje dece (3,1%)⁸. Ovi podaci nagoveštavaju mogućnost da se i na druge specifične potrebe dece u domaćinstvima manje troši nego na neke potrebe odraslih te da takva situacija nije

⁸ Stanje dece u Srbiji 2006, UNICEF, 2006, str. 19.

svojevrsna samo najsiromašnijim domaćinstvima, već i onima sa većim finansijskim resursima.

Podaci iz studije o socijalnoj isključenosti u ruralnim oblastima temelje se na bitno različitoj metodologiji merenja siromaštva.⁹ Ti podaci ukazuju na to da je kod domaćinstava sa decom najviše zastupljeno finansijsko siromaštvo, potom materijalna deprivacija, a najmanje deprivacija u naselju¹⁰ (Tabela 2).

Tabela 2: Deca i mladi i rasprostranjenost finansijske, materijalne i deprivacije u naselju (teritorijalne)

	Indikacija finansijskog siromaštva			Indikacija materijalne deprivacije				Indikacija teritorijalne deprivacije		
	Nema	Ima	Ukupno	Nema	Niža	Viša	Ukupno	Nema	Ima	Ukupno
0–14	57,2	42,8	100	62,0	25,9	12,1	100	81,9	18,1	100
15–19	59,1	40,9	100	66,9	20,0	13,1	100	78,7	21,3	100

Izvor: Cvejić et al. (2010)

Merenje specifične deprivacije dece u seoskim domaćinstvima pokazuje, međutim, da se gotovo svako drugo dete (45,1%) suočava s ovim tipom deprivacije, i to relativno retko sa niskim stepenom (nisku deprivaciju ima 8,7%, srednju 21,5% a visoku 14,9% dece do 14 godina). Indeks deprivacije potreba dece konstruisan je preko sledećih indikatora: raznovrsnost ishrane (sa kojima se suočava 25,2% domaćinstava sa decom), blagovremenost vakcinacije (10,6%), odlasci na preventivne i specijalističke preglede (23%), kupovina odgovarajuće odeće (30,9%) i materijala za školu (22,7%), mogućnost odlaska na ekskurziju (39,5%), pohađanje dodatne nastave (36,1%) i mogućnost školovanja u drugom mestu. Kao deprivirana su označena ona domaćinstva koja se suočavaju sa problemima u više od četiri navedena indikatora (izvor: Cvejić et al, 2010).

⁹ Za razliku od metodologije AŽS koja primenjuje mere apsolutnog siromaštva preko potrošnje domaćinstva, ovde je reč o merama relativnog siromaštva koje se registruje preko prihoda, pri čemu su sva domaćinstva čiji ukupni prihod po jedinici potrošnje iznosi manje od 60% medijane prosečnog prihoda po jedinici potrošnje identifikovana kao domaćinstva pod rizikom od finansijskog siromaštva.

¹⁰ Deprivacija u naselju (teritorijalna deprivacija) meri se indeksom zasnovanom na indikatorima kao što su prisutnost i dostupnost ustanova, udaljenost od administrativnog centra, udaljenost uslužnih sadržaja, percepcija komunalne opremljenosti i bezbednosti naselja.

Kvantitativni i kvalitativni¹¹ podaci i analize položaja dece upućuju na prošireni pojam siromaštva, koji obuhvata različite oblike deprivacije i socijalne isključenosti: obrazovnu, zdravstvenu, socijalnu, kulturnu i geografsku. To se prepoznaje i ističe i u *Nacionalnom planu akcije za decu*: „Poseban oblik siromaštva dece sa specifičnim uticajem na svakodnevni život i razvoj dece i prenošenje siromaštva između generacija predstavlja siromaštvo sredine, tj. odsustvo socijalno-kulturne infrastrukture. Ono se ogleda i u nedostupnosti društvenih službi (zdravstvene usluge, socijalna zaštita, obrazovanje, kultura za decu itd.)“ (NPA: 20). Navedeni oblici deprivacije i socijalne isključenosti imaju posebnu težinu za decu, jer ukazuju na nemogućnost ostvarivanja osnovnih prava deteta definisanih Konvencijom o pravima deteta Ujedinjenih nacija i na njihovo kršenje.

Ranija istraživanja su pokazala da život na selu, u kombinaciji sa finansijskom i materijalnom deprivacijom porodice, izlaže decu riziku od eksploatacije njihovog rada. Budući da siromašne seoske porodice zavise od intenzivnog radnog angažovanja svih članova na gazdinstvu, rad dece postaje prepreka za ostvarivanje prava deteta na školovanje, igru, druženje i slično, čime se ugrožavaju i položaj i razvoj dece.¹² Rezultati Istraživanja o zdravlju koje je sproveo Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut“ 2006. godine pokazuju da seoska deca imaju manje slobodnog vremena za zabavu jer moraju da pomažu na gazdinstvu i u domaćinstvu.

Tabela 3. Način provođenja slobodnog vremena, deca uzrasta 7–19, gradska i ostala naselja, 2006, u %.

	Igra se na kompjuteru	Bavi se individualnim sportom	Pomaže u kući i oko nje
Gradsko	32,3	12,0	26,3
Ostalo	22,4	5,4	34,2

Izvor: Istraživanje o zdravlju stanovništva Srbije, Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut“

11 Siromaštvo sa mnogo lica. Analiza siromaštva dece u Srbiji, UNICEF, 2004.

12 *Dečji rad u Srbiji*, CPD, 2006.

Fokusiranje grupe diskusije realizovane za potrebe ove analize potvrdile su da većina dece, pogotovo muške, redovno obavlja poslove na gazdinstvu i da im to uzima značajan deo vremena koje bi deca mogla da utroše na učenje ili druženje. Ipak, mora se reći da je mehanizam eksploatacije dečijeg rada složen, jer u našem istraživanju seoska deca svoje obaveze na gazdinstvu ne osećaju kao nametnute i svi odreda kažu da im roditelji dozvoljavaju da ih ne ispune ako imaju više da rade za školu.

2.1.2. Ekonomski položaj i participacija žena

Prema podacima Ankete o životnom standardu, učešće žena i muškaraca među siromašnima u neurbanim područjima gotovo je izjednačeno. Podaci iz najnovijeg izveštaja „Praćenje društvene uključenosti u Srbiji“ Republičkog zavoda za statistiku i Tima za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade RS ne nude podatke na osnovu kojih bi se moglo zaključivati o relativnom siromaštvu žena iz ruralnih sredina u odnosu na muškarce iz ruralnih sredina ili žene iz urbanih sredina. Prema ovom poslednjem izveštaju, relativna stopa rizika od finansijskog siromaštva u Srbiji iznosila je 2009. godine 17,7% (obuhvaćeni su i prihodi u naturi), pri čemu ne postoje značajne razlike u stopama rizika od siromaštva kod žena i muškaraca, jer stopa za muškarce iznosi 17,7%, a za žene 17,8%. Prema podacima iz tog izveštaja, rodne razlike u rizicima od siromaštva mogu se uočiti samo u najstarijoj populaciji (starijoj od 65 godina), u kojoj stopa rizika od siromaštva za muškarce iznosi 16,4%, a za žene 19,5%. Rodne razlike u rizicima od siromaštva su izraženije kada se uporede samačka domaćinstva žena i muškaraca. Naime, stopa rizika od siromaštva za samačka muška domaćinstva iznosi 21,3%, a za samačka ženska domaćinstva 26,2% (RZS, Tim za socijalno uključivanje, 2010: 20). Kod domaćinstva samohranih roditelja, među kojima dominiraju samohrane majke, postoje značajno više stope rizika od siromaštva u odnosu na opštu stopu (30,6%). Posmatrano u odnosu na druge tipove domaćinstava, nepovoljnije stope se beleže samo kod velikih domaćinstava bračnih parova sa troje i više dece, kod kojih ova stopa iznosi 32,7% (Ibid, 2010: 21). Pored toga, kada se stope rizika od siromaštva žena i muškaraca posmatraju prema aktivnosti, uočava se da su u kategorijama zaposlenih i nezaposlenih stope rizika od siromaštva više kod muškaraca nego žena, kod penzionera su gotovo izjednačene, dok su kod drugih neaktivnih lica stope rizika od

siromaštva značajno više kod žena nego kod muškaraca. Na osnovu navedenih podataka može se pretpostaviti i da su seoske žene koje pripadaju ovim najugroženijim kategorijama natprosečno izložene rizicima od siromaštva. Međutim, rezultati pojedinih istraživanja ukazuju na posebno nepovoljan materijalni položaj žena koje se nalaze u statusu takozvanih pomoćnih članova u poljoprivredi, tj. koje su angažovane kao neplaćena radna snaga na gazdinstvu, a koje se suočavaju sa velikim preprekama u pristupu novcu u domaćinstvu (Babović, Vuković, 2008).

Kada su u pitanju ekonomska participacija žena i pristup uslugama značajnim za njihovo ekonomsko osnaživanje, o tome postoji nešto više podataka. Prema podacima Ankete o radnoj snazi za 2009. godinu, poljoprivredna zaposlenost učestvovala je u ukupnoj zaposlenosti žena sa 19%. Istraživanje o socijalnoj isključenosti u ruralnim oblastima Srbije ukazalo je na niz nepovoljnih karakteristika ekonomske participacije žena. U poređenju sa seoskim muškarcima, među seoskim ženama veće je učešće neaktivnih i nezaposlenih, nešto manje učešće zaposlenih u poljoprivredi i značajno niže učešće zaposlenih u nepoljoprivrednim sektorima (tabela 3). Među zaposlenim ženama iz navedenog istraživanja čak 56,6% je zaposleno u poljoprivredi. Pored toga, zaposlenost u poljoprivredi gotovo u potpunosti se odvija u okviru domaćinstva (tek 2% angažovanih u poljoprivredi ne obavlja taj rad u sopstvenom domaćinstvu).

Tabela 4: Žene i muškarci iz ruralnih područja prema aktivnosti, 2009.

	Žene	Muškarci
Zaposleni van poljoprivrede	19,7	33,5
Zaposleni u poljoprivredi	25,6	27,5
Nezaposleni	9,0	7,4
Neaktivni	45,7	31,6
Ukupno	100	100

Izvor: Cvejić et al, 2010.

Među ženama zaposlenim van poljoprivrede najbrojniju kategoriju prema zanimanju predstavljaju kvalifikovane radnice (43% žena zaposlenih van poljoprivrede). Glavni sektori u kojima se koncentrišu žene jesu trgovina (preko trećine zaposlenih) i industrija (više od petine) (Cvejić et al, 2010).

Žene čine više od polovine nezaposlenih u ruralnim sredinama (55%). Posmatrano prema starosti, uočava se da mlađe starosne kohorte (15–34 godina) čine više od polovine nezaposlenih (55%). Gotovo trećinu nezaposlenih (30%) čine osobe bez kvalifikacija. Dakle, starost, pol i obrazovanje u značajnoj meri određuju šanse za uključivanje na tržište rada. U grupama u kojima se koncentrišu karakteristike koje povećavaju rizike od isključenosti sa tržišta rada zapažaju se veoma nepovoljne strukture prema aktivnosti. Tako su, recimo, šanse za zapošljavanje mladih žena starosti 20–24 godine, bez kvalifikacija, izrazito niske. One uglavnom i ne izlaze na tržište rada, o čemu svedoči podatak da u ovoj kategoriji učešće neaktivnih lica iznosi čak 74%.

Izloženi podaci ukazuju na to da ekonomsku participaciju seoskih žena u Srbiji odlikuje niz poteškoća. Teškoće se ogledaju u značajno nižim šansama za zapošljavanje u nepoljoprivrednim sektorima ekonomije, u radnom angažovanju u nisko produktivnim radnim aktivnostima u okviru poljoprivredne proizvodnje porodičnog gazdinstva i u čestom angažovanju u ulozi takozvanih pomoćnih članova u poljoprivrednoj proizvodnji porodičnog gazdinstva, što podrazumeva višestruko deprivilegovan položaj u sferi rada.

„Najgora opcija je biti domaćica na selu. Zato što mnogo radimo, a ništa ne zarađujemo. Da imamo u selu gde da se zaposlimo, pa se vratimo kući.“
(Učesnica ženske FGD iz Valjeva)

„Ako je zaposlena i radi 8 sati, ne može i na poljoprivredi da radi. A ne mogu i jedno i drugo. Svaka žena treba da radi i ima svoj dinar. 15.000, 15.000, znači svaki dinar.“ (Učesnica ženske FGD iz Velikog Gradišta)

„Meni je mnogo teško, ali sam se navikla. Radim po ceo dan, od 6 do pola 11 uveče.“ (Učesnica ženske FGD iz Velikog Gradišta)

„Ustanemo ujutro u 6, a legnemo uveče u 12 i ne stignemo sve. Takav je život na selu.“ (Učesnica ženske FGD iz Valjeva)

Raznovrsni faktori proizvode prikazane probleme isključenosti sa tržišta rada velikog broja ruralnih žena. Odsustvo razvoja nepoljoprivrednih delatnosti u ruralnim sredinama, nepovoljna infrastrukturna opremljenost seoskih zajednica, udaljenost od gradskih, a time i industrijskih i uslužnih centara predstavljaju samo neke od sistemskih faktora koji stvaraju male šanse za njihovo uključivanje u nepoljoprivredne sektore ekonomije. Zbog toga dostupnost usluga zapošljavanja, obuke i obrazovanja ima izuzetan značaj za zapošljavanje, jer nosioci razvoja poljoprivrede i diversifikacije ruralne ekonomije pre svih treba da budu sami stanovnici ruralnih zajednica, što znači i žene. Međutim, u aktuelnim uslovima programi zapošljavanja nisu dostupni seoskim ženama. Naime, rezultati istraživanja pokazuju da politika podsticanja zapošljavanja u značajnoj meri zaobilazi ruralne sredine. Nezaposlene žene iz ruralnih sredina ne samo da imaju otežan pristup tržištu rada već i merama kojima se unapređuju mogućnosti zapošljavanja stanovništva, a koje se u različitim formama sprovede preko Nacionalne službe za zapošljavanje. Čak 76% nezaposlenih žena nije čulo ni za jednu aktivnu meru tržišta rada, a tek 13% je učestvovalo u nekom od programa NSZ i ocenilo da ovi programi nisu povećali njihove mogućnosti da se zaposle (Ibid).

Napokon, programi podrške poljoprivrednoj proizvodnji namenjeni su gazdinstvima, a žene se retko nalaze u ulozi nosioca poljoprivrednog gazdinstva, zbog čega ne mogu autonomno ni da konkurišu za ove programe. Osim toga, žene pokazuju i slabu sklonost za preduzetništvo i samozapošljavanje, ali su spremnije da se uključuju u forme zadružnog tipa, bar kada je reč o ženama koje rade kao pomoćni članovi na porodičnom gazdinstvu (Babović, Vuković, 2008).

2.2 Obrazovanje

Ljudske resurse u seoskim područjima odlikuje nepovoljnija obrazovna struktura u poređenju sa urbanim. Udeo nepismenih u negradskim naseljima je 5,9% (u gradskim 1,6%), a osoba bez završene osnovne škole čak 35,6% (u gradskim naseljima 11,2%), pri čemu su ove razlike izraženije u centralnoj Srbiji (37,9% prema 10%) nego u Vojvodini (29,5% prema 14,2%). To ukazuje na značaj

regionalnih varijacija u tokovima urbanizacije uopšte i urbanizacije sela posebno, povećanja dostupnosti škola preko razvoja putne infrastrukture itd. (Stanković 2006: 177).

U metodologiji praćenja socijalne isključenosti koja se primenjuje u EU jedan od najvažnijih indikatora isključenosti iz obrazovnog sistema predstavlja rano napuštanje škole, odnosno prekidanje školovanja nakon završetka osnovnog obrazovanja. U populaciji iz uzorka za istraživanje socijalne isključenosti na selu proporcija osoba koje su napustile školovanje, a da nisu završile bar osnovnu školu u populaciji starijoj od 15 godina izrazito je visoka – iznosi 43,5%. Kada su u pitanju razlozi za rano napuštanje školovanja, uočavaju se značajne razlike među generacijama. Za stariju populaciju razlozi su pretežno bili „spoljne“ prirode, odnosno pritisak porodice da se napusti škola zbog angažovanja u radu na gazdinstvu ili zbog kulturne prakse zasnovane na stavu porodice da dalje školovanje nije potrebno. Za mlađu populaciju razlozi su češće individualni i pokazuju se u nezainteresovanosti za školovanje. Podaci ukazuju na to da su ovi vrednosni stavovi, odnos prema obrazovanju i percepcija značaja obrazovanja, najčešći razlozi za rano prekidanje školovanja, a da su finansijski razlozi manje zastupljeni.

2.2.1 Pristup seoske dece obrazovnim uslugama

U istraživanju siromaštva i socijalne isključenosti na selu (Cvejić et al, 2010) zabeležena je rasprostranjenost ustanova za predškolsko i osnovno obrazovanje i vaspitanje. Na nivou celog uzorka registrovano je da osnovne škole postoje u 82% sela, a obdaništa u 39%. U pogledu zastupljenosti ovih ustanova postoje ogromne regionalne razlike.

Tabela 5. Distribucija obdaništa i osnovnih škola u ruralnim područjima, po regionima

	UKUPNO	Vojvodina	Centralna Srbija	Zapadna Srbija	Jugoistočna Srbija
Sela u kojima postoji obdanište	39%	81%	37%	13%	22%
Sela u kojima postoji osnovna škola	82%	85%	92%	60%	87%

Izvor: Cvejić et al, 2010.

Činjenica da u Srbiji oko 60% svih škola čine seoske škole koje pohađa svega 6% dece govori da obrazovanje seoske dece u uslovima depopulacije ruralnih sredina predstavlja veliki pritisak na obrazovni sistem, pre svega u pogledu finansiranja. To veoma otežava rešavanje problema u osnovnom obrazovanju seoske dece.

*„Na primer, Gornje Leskovice imaju četiri đaka, a dva radnika plaćaju.“
(Učesnik FGD za institucije i organizacije iz Valjeva)*

„Problem je što se broj dece stalno smanjuje. Ne znam kako se plaćaju učitelji, ali ako ima i jedno dete u planinskom selu, učitelj ide tamo. U tim selima ima samo četiri razreda. A od petog razreda, majka obavezno mora da dođe u Piroć, jer je dete isuviše malo da bi stanovalo samo... Tako se krnje porodice, jer je žena odsutna iz domaćinstva. Takođe, usled toga povećavaju se troškovi porodice, jer se smanjuje proizvodnja (manje ovaca, na primer).“ (Učesnica FGD za institucije i organizacije iz Pirota)

Obuhvat dece predškolskim obrazovanjem u Srbiji iznosio je 46,9% na uzrastu 3–5,5 godina 2007/2008. godine (Praćenje socijalne isključenosti u Srbiji, 2010), što je slično obuhvatu u regionu, ali je u porastu (2005. godine obuhvat je bio 33,5%, prema istraživanju MICS3). Međutim, postoji velika razlika u pohađanju predškolskih ustanova između urbanih i ruralnih naselja (2005. godine opšti

obuhvat je bio 33,5%, a u selima 14%, prema istraživanju MICS3) i ta razlika se povećala u odnosu na 2002. godinu. Kod urbane populacije se udaljenost obdaništa kao razlog što dete ne pohađa obdanište javlja u 1,2% slučajeva, a u naseljima klasifikovanim kao ostalo u 25,7% slučajeva.

Sa druge strane, istraživanje socijalne isključenosti na selu pokazalo je da je nepohađanje predškolske ustanove manje povezano sa postojanjem objekta u selu, a više sa stavom roditelja o potrebi predškolskog obrazovanja. U domaćinstvima iz sela u kojima postoje obdaništa, 78% domaćinstava koja ne daju decu u obdanište kao razlog je navelo da za tim nema potrebe, jer ukućani brinu o deci (Cvejić et al, 2010).

Ohrabruje činjenica da je obuhvat obaveznim pripremnim predškolskim programom veliki – u školskoj 2008/2009. godini je bio 97,6%. Međutim, obaveznim predškolskim programom najmanje su obuhvaćena deca iz neurbanih naselja. Ovaj problem je konstatovan u NPA, gde se ukazuje na to da je obuhvat seoske dece predškolskim vaspitanjem posebno nizak (NPA: 27). U odnosu na podatke iz 2002. godine produbile su se razlike u pohađanju obdaništa u odnosu na tip naselja (Praćenje socijalne isključenosti u Srbiji, 2010).

„Naša deca nikada nisu imala vrtić, to je velika greška. Da smo imali vrtić, deca ne bi toliko bila uskraćena, a i jedna osoba bi dobila posao.“

(Učesnica ženske FGD u Velikom Gradištu)

Osnovnoškolsko obrazovanje, budući da je obavezno, ima najveći obuhvat i taj obuhvat najmanje zavisi od prostorne varijable – 2% dece sa sela ne pohađa osnovne škole. Pokrivenost sela osnovnim školama je dobra, a udaljenost se veoma retko navodi kao razlog za nepohađanje (Cvejić et al, 2010). Nepohađanje i napuštanje osnovne škole više je povezano sa etničkom pripadnošću (posebno kod romske dece), siromaštvom porodice i potrebom da dete radi.

Među mladima uzrasta 15–19 godina čak 20% ne pohađa srednju školu, a kao najvažniji razlozi za to navode se nedostatak interesovanja

(u 52% slučajeva) i nedostatak novca (u 24% slučajeva) (Cvejić et al, 2010). Nepohađanje škole pokazuje značajne regionalne razlike: u najnerazvijenijim opštinama, kao što su Trgovište, Medveđa i Preševo, znatno je niža stopa pohađanja osnovne škole (preko 10%) u odnosu na republički prosek, dok su u nekim opštinama, kao što su na primer Žagubica, Trgovište i Tutin, stope pohađanja srednje škole dvostruko niže u odnosu na prosek u Srbiji (Stanje dece u Srbiji 2006). Sa druge strane, kvalitativna istraživanja sa siromašnom decom ukazuju na to da se neka seoska deca suočavaju sa ozbiljnim preprekama u pristupu školama, koje se tiču udaljenosti škola i nepostojanja prevoza.¹³ Prema nalazima istraživanja o socijalnoj isključenosti u ruralnim oblastima Srbije (Cvejić et al, 2010) takve dece ima 5%. Ona na putu do škole i od škole provode preko 2 sata dnevno (ponekad i 4 sata),¹⁴ što im u kombinaciji sa vremenom provedenim u školi, učenjem i radom u domaćinstvu ne ostavlja nimalo slobodnog vremena za odmor, igru i druženje. Takva situacija vodi do fizičke iscrpljenosti i socijalne deprivacije i isključenosti dece.¹⁵ I FGD rađene za potrebe ove analize pokazale su da u funkcionisanju seoskih škola mogu postojati velike razlike, u rasponu od škole u kojoj postoje vannastavne aktivnosti i u kojoj pedagog aktivno radi na vaspitanju i usmeravanju dece do škole u koju deca putuju preko 2 sata (a zimi povremeno i izostaju zbog neprohodnosti puteva) i nose vodu za piće u flašicama jer celo selo ima problem sa vodosnabdevanjem.

¹³ *Siromaštvo sa mnogo lica. Analiza siromaštva dece u Srbiji*, UNICEF, 2004.

¹⁴ Čak 5% dece sa sela provede na putu do škole i od škole između 2 i 3 sata (Cvejić et al, 2010).

¹⁵ *Siromaštvo sa mnogo lica. Analiza siromaštva dece u Srbiji*, UNICEF, 2004.

„Meni je škola udaljena 20 km ukupno, do stanice imam 11 km. Krećem u 5, na stanici sam u 7, čekam autobus 15 minuta. Nekad usled jakog vetra dođe do formiranja snežnih nanosa i ne može da se prođe.“ (Dete iz Valjeva, 12–14 godina)

„Ne sviđa mi se što smo trenutno druga smena. Naporno je. Idemo u 12 h, a vraćamo se u 21 h, takav je prevoz. Tada ne možemo da učimo, umorni smo, moramo da spavamo. Ujutro kad ustanemo već moramo da krenemo.“ (Dete iz Vršca, 14–19 godina)

„Pomažem tati oko poljoprivrednih poslova, a i oko stoke, skoro svakodnevno.“ (Dete iz Vršca, 12–14 godina)

„Ja bih voleo da upišem elektrotehniku, ali nemam vremena. Puno radim, a i dosta pomažem mojima kući“ (Dete 14-19 iz Valjeva)

Drugi važan aspekt obrazovanja u kojem se prepoznaju problemi, uz dostupnost, jeste i kvalitet. Većina roditelja, a i sama deca, u sistemu obrazovanja vide najlakšu mogućnost da se u socijalnom i prostornom smislu premeste iz seoske sredine i da povećaju svoje šanse za ekonomski i društveni napredak. I ovde pred seoskim decom stoje prepreke. Jedan važan otežavajući faktor je finansijske prirode, a drugi se odnosi na standarde kvaliteta u seoskim osnovnim školama i zahteve koji se postavljaju pred seosku decu. Ove standarde neki roditelji ocenjuju kao niže nego u gradskim školama, što seoskoj deci daje slabiju početnu poziciju u nastavku školovanja. Ovakvu percepciju potvrđuju i rezultati nacionalnog testiranja učenika IV razreda osnovnih škola.

Tabela 6. Rezultati testiranja iz srpskog jezika i matematike, urbana i ostala naselja, 2007.

	Srpski, poeni	Srpski, %	Matematika, poeni	Matematika, %
Srbija	500	67,2	500	59,5
Grad	516	70	509	61
Selo/ostali	461	59	466	52

Izvor: Ivić, 2009.

Ovome možemo da dodamo i nalaz iz evaluacije postignuća učenika kombinovanih razreda iz seoskih sredina u Raškom okrugu. Ovo istraživanje je pokazalo da se, kada se pogleda procenat učenika koji nisu uspeli da dostignu ni najniži nivo E na testu iz matematike, uočava velika razlika u odnosu na nacionalni nivo i Raški okrug. Naime, u ispitanim kombinovanim odeljenjima 45% učenika nije uspelo da dostigne ni nivo E iz matematike. Slični nalazi su dobijeni i za srpski jezik, s tom razlikom da nivo E iz srpskog jezika nije dostiglo 51% učenika iz ispitanih odeljenja („*Aktivno učenje*“ u kombinovanim odeljenjima, 2005).

„Nema dovoljno nastavnika, iz istorije čekamo da nam dođe nastavnica pa je to privremeno, a iz matematike su odeljenja spojena tokom cele godine.“
(Dete iz Vršca, 12–14 godina)

„Jako malo dece koja su završila našu seosku školu je završilo fakultet. Zato što..., to je moje lično mišljenje, da su u samom startu mnogo manje naučili nego deca u gradskim školama.“ (Učesnica ženske FGD iz Valjeva)

Podaci Ankete o životnom standardu ukazuju na to da deca iz negradskih naselja u manjem procentu pohađaju srednju školu u poređenju sa decom iz urbanih naselja. Podaci takođe ukazuju na to da se između gradske dece i dece iz ostalih naselja uočava segregacija prema tipu srednjoškolskog obrazovanja. Kao što se može videti iz naredne tabele, među decom iz ostalih naselja ima manje onih koji pohađaju gimnazije, a više onih koji pohađaju trogodišnje i četvorogodišnje srednje stručne škole.

Tabela 7. Deca starosti 15–19 godina prema tipu škole koju pohađaju, 2007, u %

	Tip naselja	
	Urbano	Ostalo
Ne pohađaju školu	13,9	20,7
Osnovna škola	8,9	7,7
Srednja stručna – 1 godina	1,3	1,6
Srednja stručna – 2 godine	0,3	0,4
Srednja stručna – 3 godine	10,2	14,6
Srednja stručna – 4 godine	41,4	45,5
Srednja umetnička	1,4	1,6
Specijalna škola	0,3	0,5
Gimnazija	22,0	6,7
Jednogodišnje specijalističko obrazovanje nakon srednje škole	0,3	0,7

Izvor: RZS, AŽS 2002–2007: 252.

2.2.2 Pristup seoskih žena obrazovanju i obukama

Obrazovna struktura seoskih žena izrazito je nepovoljna. U današnjim generacijama dece i mladih obuhvat dečaka i devojčica osnovnim i srednjim obrazovanjem gotovo je izjednačen. Štaviše, uočavaju se tendencije preokretanja rodne neravnoteže na štetu dečaka i mladića sa sela, koji u manjem procentu uspešno završavaju školu u odnosu na devojčice i devojke iz ruralnih sredina (Vlada RS, UN, 2009). Međutim, karakteristike obrazovne strukture populacije starije od 15 godina pokazuju da se još uvek ispoljavaju značajne rodne razlike prema obrazovanju. Prema podacima iz popisa 2002. godine, preko 70% seoskih žena bilo je bez kvalifikacija (bez škole, sa nepotpunim osnovnim obrazovanjem ili samo sa završenom osnovnom školom). Sudeći prema novijim podacima, u proteklih osam godina došlo je do poboljšanja, jer je učešće žena bez

obrazovanja ili sa osnovnim obrazovanjem palo na 60% (Cvejić et al, 2010), ali je obrazovna struktura seoskih žena starijih od 15 godina i dalje značajno nepovoljnija u odnosu na seoske muškarce.

Među ženama koje nisu završile srednju školu, u 18,5% slučajeva razlog za to bio je pritisak porodice da ostanu i rade u domaćinstvu ili na poljoprivrednom imanju, dok je u 26% slučajeva razlog bio tradicionalistički stav porodice da im nije potreban viši nivo obrazovanja. U 18% slučajeva razlog je bio nedostatak novca, za 10% žena razlog je bilo rano sklapanje braka i briga o porodici, dok su ostale navele druge razloge.

Pored toga, samo 2,8% nezaposlenih žena pohađalo je neki dodatni oblik obrazovanja, a one koje nisu pohađale dodatno obrazovanje kao najčešći razlog navodile su nedostatak novca (u 40% slučajeva), nedostatak interesovanja (26%), udaljenost (6%) i nedostatak ponude odgovarajućih kurseva (9%). Među dodatnim veštinama koje poseduju žene iz uzorka preovlađuju veštine koje nisu adekvatne promenama na tržištu rada: 44% žena je navelo umeće tradicionalnih zanata i rukotvorina, 32% da zna strane jezike, 39% da zna da se služi računarom, 31% da poseduje tehnička znanja i veštine, a 15% da zna da upravlja poljoprivrednim mašinama.

U celini gledano, obrazovni kapital seoskih žena je nizak, a mogućnosti za sticanje dodatnih znanja i veština krajnje oskudne. Pošto sredina nije podsticajna, i motivacija za dodatno obrazovanje je slaba, pa su žene sklonije da usvajaju veštine koje po inerciji mogu da nauče preko svojih neposrednih socijalnih mreža (uglavnom veštine koje imaju neposredan praktični značaj).

Fokusirane grupne diskusije su potkrepile ove nalaze. Pod pritiskom poslova i obaveza seoske žene su slabo motivisane da nastupe aktivnije na tržištu rada. Većina njih nije na evidenciji NSZ niti traži posao na drugi način, a uglavnom nisu spremne ni da se uključe u obuke za sticanje dodatnih veština i znanja. Na pitanje o spremnosti da se udružuju i povezuju kako bi diversifikovale svoje ekonomske aktivnosti i poboljšale prihode reaguju pozitivno, prihvatajući tu ideju, ali realistično procenjuju da je pronalaženje tržišta za proizvode i usluge veliki problem, što umanjuje njihovu motivaciju i za ovu aktivnost.

„Ma znali bi mi to da unapredimo kada bi imali zaradu od toga. Bez predavanja, jeste. Ali kad nemaš zaradu, onda... Ne treba nam nikakvo predavanje! Otkupe oni, ali ne plate kako treba!“ (Učesnica ženske FGD iz Valjeva)

2.3 Zdravlje i zdravstvena zaštita

Zdravstvena zaštita podrazumeva nekoliko bitnih aspekata u kontekstu analize socijalne isključenosti: dostupnost usluga zdravstvene zaštite u lokalnoj zajednici, obuhvat populacije zdravstvenim osiguranjem i pristup uslugama zdravstvene zaštite. Istraživanjem siromaštva i socijalne uključenosti u ruralnim oblastima Srbije utvrđeno je da u 41% sela iz uzorka postoji ambulanta. Međutim, kao i kod obrazovnih ustanova i drugih usluga, postoje značajne regionalne razlike. Čak 87% sela iz Vojvodine ima ambulantu, dok u centralnoj Srbiji ambulanta postoji u 33% sela, u zapadnoj Srbiji u 27% sela, a u jugoistočnoj Srbiji u 20% sela iz uzorka. Stoga ne čudi podatak da je 41% ispitanika istaklo da ih život u datom naselju sprečava da posećuju lekara u meri u kojoj je potrebno i kada je potrebno.

Podaci iz AŽS prikupljeni 2007. godine pokazuju da je zdravstveno neosiguranih građana bilo 10,6% u ruralnim područjima (definisano prema metodologiji OECD), a 3,5% u urbanim područjima. Prema podacima istraživanja osiromaštva i socijalnoj isključenosti, u ruralnim oblastima Srbije nešto više od 12% ispitanika nema zdravstveno osiguranje. Razlike u zastupljenosti lica bez zdravstvenog osiguranja javljaju se i između regiona. U Vojvodini je zabeleženo najniže učešće osoba bez zdravstvenog osiguranja, a u jugoistočnoj Srbiji najviše. Velike razlike se javljaju između siromašnih domaćinstava i onih koja to nisu: kod prvih učešće osoba bez zdravstvenog osiguranja u uzorku iznosi 22%, a kod drugih 7,8%. Kao ishod ovakvog stanja imamo situaciju da među ispitanicima koji su svoje zdravstveno stanje opisali kao loše 13% nije posetilo lekara u poslednjih godinu dana.

2.3.1 Zdravlje seoske dece i dostupnost zdravstvenih usluga

Od indikatora za procenu i praćenje zdravstvenog stanja dece koji se obično koriste neki mogu biti direktnije povezani sa životom u ruralnim područjima: obuhvat potpunom imunizacijom, redovnost lečenja obolelih od hroničnih bolesti, korišćenje zdravstvenih usluga te udaljenost i dostupnost zdravstvenih službi.

Stopa smrtnosti odojčadi i stopa smrtnosti dece do 5 godina starosti konstantno opadaju: kod odojčadi sa 10,6 u 2000. godini na 6,7 u 2008. godini, a kod dece do 5 godina sa 11,6 u 2002. godini na 7,8 u 2008. godini. Ove stope su, međutim, i dalje više od evropskog proseka (Praćenje socijalne isključenosti u Srbiji, 2010: 30). Prema rezultatima istraživanja MICS3, procenat potpuno vakcinisane dece u skladu sa preporučenom dinamikom u Srbiji je 2005. godine bio 60%. Međutim, dok je 62% dece koja žive u gradskim naseljima primilo sve preporučene vakcine, takve dece je u seoskim oblastima bilo tek 52%. Obuhvat punom imunizacijom raste sa stepenom obrazovanja majke i većim materijalnim statusom porodice, dok se kao posebno ugrožena po ovom pokazatelju izdvajaju deca koja žive u romskim naseljima, kod kojih je samo 27% primilo sve vakcine (MICS3).

Jedna četvrtina akutno bolesne dece nije koristila zdravstvene usluge tokom 2007. godine. Stanovnici seoskih sredina češće nego stanovnici gradskih sredina navode nedostatak finansijskih sredstava kao razlog zašto nisu koristili zdravstvene usluge (preko dva puta – 9% prema 4%), dok su osobe koje žive ispod linije siromaštva to navele čak tri puta češće od proseka u Srbiji (Studija o životnom standardu, 2002–2007).

Deca uglavnom navode da su u školi slušala predavanja o zdravstvenim rizicima, ali podaci govore da je taj procenat ipak veći u gradskim nego u seoskim sredinama. Savet za promenu stila života primilo je 51,3% gradske dece u odnosu na 43,3% dece iz vangradskih naselja.

Deca i mladih iz gradskih sredina koji imaju ispravan, poželjan stav o odgovornosti za sopstveno zdravlje ima 31,5%, dok u vangradskim sredinama takav stav ima samo 16,9%.

Kvantitativni podaci na nivou republičkog proseka skrivaju specifični zdravstveni status, potrebe i deprivaciju dece, posebno one iz izolovanih i siromašnih ruralnih naselja. Iskazi ispitanika, roditelja i dece otkrivaju veliki broj teškoća u ostvarivanju prava deteta na adekvatnu zdravstvenu zaštitu. Osnovni problem u zdravstvenoj zaštiti dece koji navode ispitanici u seoskim domaćinstvima u kojima žive siromašna deca predstavlja udaljenost i nepristupačnost zdravstvenih ustanova. Pored toga, ambulante u selima su ili van funkcije ili rade povremeno, kao i apoteke. U ovom kontekstu posebno treba istaći da se veoma malo zna o teškoćama sa kojima se susreću deca sa invaliditetom.

2.3.1 Zdravlje seoskih žena i dostupnost zdravstvenih usluga

Prema subjektivnoj oceni, 25% ispitanica iz istraživanja o socijalnoj isključenosti u ruralnim oblastima je lošeg i vrlo lošeg zdravlja, 38% prosečnog, a 37% dobrog i vrlo dobrog zdravlja. Takođe 34% ispitanica navelo je da boluje od neke hronične bolesti (najčešće kardiovaskularne). Među ispitanicama koje su svoje zdravstveno stanje opisale kao loše, njih 10% nije posetilo lekara u poslednjih godinu dana. Finansijski razlozi navode se kao prepreka za zadovoljavajuću zdravstvenu zaštitu u preko 30% takvih slučajeva. Više od polovine žena iz uzorka nije posetilo ginekologa u poslednje dve godine.

Prema Istraživanju zdravlja stanovnika, 6,3% žena iz Srbije nikada nije posetilo ginekologa. Taj procenat je značajno veći u jugoistočnoj Srbiji (9,1%) i kod žena iz vangradskih naselja (7,9%). Značajno je manji i procenat žena sa sela starosti 40–69 godina koje su obavile mamografski pregled (6,8%) u odnosu na žene u gradskim naseljima (13,2%). Među ženama starijim od 20 godina onih koje jednom godišnje kontrolišu zdravlje kod ginekologa ima 36,4% u gradskim naseljima i 23,8% u ostalim naseljima. U uzrastu 20–69 godina u poslednje tri godine Papanikolau test je uradilo 41,8% žena iz gradskih naselja i 25,6% iz seoskih (*Zdravlje stanovnika Srbije*, 2008).

Zdravstvena zaštita, kao važan aspekt ljudskog kapitala, zavisi od dostupnosti zdravstvenih usluga, ali i od mogućnosti ostvarivanja zdravstvenog osiguranja, koje veliki broj žena nema zbog neformalnog ekonomskog položaja. Među muškarcima ima više osoba bez zdravstvenog osiguranja (15%) nego među ženama (9%)

(Cvejić et al, 2010), dok u grupi marginalizovanih žena koje se nalaze u statusu pomoćnih članova domaćinstva angažovanih isključivo u poljoprivredi učešće osoba bez zdravstvenog osiguranja iznosi 14% (Babović, Vuković, 2008).

Među ženama koje nemaju zdravstveno osiguranje 10% je navelo da nije informisano kako može da ga ostvari, 63% je navelo da nema osnova po kome bi ga ostvarilo, dok su ostale navele druge razloge. Ove ispitanice se u 35% slučajeva „leče same“, u 38% slučajeva leče se u lokalnoj ambulanti, a ostale plaćaju privatne zdravstvene usluge.

Fokusiranje grupne diskusije sprovedene sa ženama na projektu „Održivi turizam za ruralni razvoj“ pokazuju da se u korišćenju zdravstvenih usluga kao problemi ističu udaljenost, troškovi putovanja, vreme koje je potrebno odvojiti za odlaske, čekanje u redovima, cena pregleda i intervencija u privatnim ambulantama, kao i cena lekova. Poput drugih aspekata života, i ovde su slaba infrastrukturna opremljenost, udaljenost od centra i loša materijalna situacija uzroci za pojačanu socijalnu isključenost. Neodgovarajuća dostupnost zdravstvene zaštite utiče ne samo na potencijal žena da se ekonomski angažuju već i na elementarne preduslove za kvalitetan život.

2.4 Socijalna zaštita seoskih porodica

Neodgovarajuća dostupnost usluga socijalne zaštite u ruralnim područjima ogleda se u smanjenim mogućnostima seoskih porodica da ostvare pravo na penzijsko osiguranje i pravo na različite oblike materijalne pomoći, kao i u slabijoj dostupnosti usluga podrške za različite oblike problema u porodici.

Među licima starijim od 65 godina u ruralnim oblastima Srbije 18% ne prima penziju, a poseban problem predstavlja to što 12% staračkih domaćinstava nije ostvarilo pravo na penziju (Cvejić et al, 2010). U uslovima nepostojanja penzija i smanjenih sposobnosti angažmana na gazdinstvu, ova domaćinstva su izložena visokim rizicima od siromaštva. Uplaćivanje penzijsko-invalidskog osiguranja povezano je sa životnim standardom domaćinstava u kojima ispitanici žive. Tako čak 70% pojedinaca iz siromašnih domaćinstava ne uplaćuje ovo osiguranje, dok među ispitanicima iz domaćinstava iznad linije

siromaštva takvih ima 49%. Osim zaposlenih u nepoljoprivrednim delatnostima, seoska populacija je vrlo slabo obuhvaćena ovim oblikom osiguranja.

Posebno zabrinjava niska pokrivenost žena penzijsko-invalidskim osiguranjem, zbog čega one nisu zaštićene od rizika invaliditeta i rizika uslovljenih starošću. Kao što je ranije rečeno, žene imaju manje šanse da se zaposle izvan gazdinstva, a kada je potrebno uplaćivati poljoprivredne penzije, one se nalaze niže na listi prioriteta nego muški članovi domaćinstva, sudeći po njihovoj slabijoj pokrivenosti penzijskim osiguranjem (tabela 8).

Tabela 8: Uplaćivanje PIO osiguranja kod žena i muškaraca na selu, u %

Uplaćivanje PIO osiguranja	Žene	Muškarci
Sami uplaćuju	13	20,1
Uplaćuje poslodavac	22,5	29,3
Ne uplaćuju, ali nekada jesu	27,3	26,5
Nisu nikad ni uplaćivali	37,3	24,2
Ukupno	100	100

Izvor: Cvejić et al, 2010.

Kod žena koje se nalaze u statusu pomoćnih članova domaćinstva stanje je još nepovoljnije – čak 93% ne uplaćuje penzijsko osiguranje. Među ženama koje ne uplaćuju penzijsko osiguranje 80% tvrdi da je razlog tome nedostatak novca, 14% tvrdi da ne zna na koji način bi moglo da to čini, a 5% tvrdi da nema osnova za to jer niko u porodici nije registrovani poljoprivrednik.

Fokusirane grupne diskusije pokazale su da su žene i muškarci sa sela koji su zaposleni u poljoprivredi zabrinuti kako će preživljavati u starosti. Međutim, mnogi nisu motivisani da uplaćuju PIO, bilo zato što nemaju dovoljno finansijskih prihoda da to učine bilo zato što veruju da će iznos penzije koji će dobijati u starosti biti nedovoljan da ih zaštiti od siromaštva.

*„Neki da, neki ne. Strašno, da treba uplaćivati..., a ko posle da živi od 8.000 dinara. Ja imam bolesnu baku kući, za lekove samo treba 16.000 dinara.“
(Učesnik FGD sa nosiocima gazdinstava iz Velikog Gradišta)*

U čitavom uzorku za istraživanje siromaštva i socijalne uključenosti u ruralnim oblastima Srbije 1,9% domaćinstava prima MOP (ukupno u Srbiji 2%), 11,3% prima dečji dodatak, 3,5% naknadu za tuđu negu i pomoć, a 1,2% je primilo jednokratnu opštinsku pomoć u toku prethodne godine. Međutim, znatno je veći broj domaćinstava koja su pokušala da ostvare pravo na različite oblike pomoći ili smatraju da im je potrebna, ali ne znaju kako da je ostvare. Naime, po 14% domaćinstava je neuspešno pokušalo da ostvari pravo na nadoknadu za tuđu negu i pomoć i MOP, 20% na dečji dodatak, a 10% na jednokratnu opštinsku pomoć. Ispitanici navode da za neuspeh u ostvarivanju ovih prava nije najvažniji razlog bilo to što nisu prošli materijalni cenzus, već što se nisu kvalifikovali po drugim osnovama (nedostaje im dokumentacija, imali su zaposlenje u skorijem periodu i sl.). Slični nalazi se dobijaju i kada se uporede ruralne i urbane oblasti u AŽS (definisano prema kriterijumima OECD); iako je po svim postojećim istraživanjima u poslednjih nekoliko godina ruralno siromaštvo u Srbiji znatno veće od urbanog, proporcija primalaca različitih oblika finansijske socijalne pomoći je gotovo izjednačena u gradu i na selu. Jedina značajna razlika se javlja u slučaju dečijeg dodatka, ali tom u smislu da ga češće primaju porodice iz gradova.

Na pitanje zašto nisu primali MOP ispitanici sa sela su odgovarali da nisu znali da to postoji, da ne poznaju proceduru prijavljivanja ili da im je ta procedura previše komplikovana, ali i da se socijalna pomoć smatra sramotom.

Istraživanjem o socijalnoj isključenosti u ruralnoj Srbiji ispitivan je i pristup socijalnim uslugama podrške za različite oblike ranjivosti u porodici. Ove usluge su posebno značajne za žene upravo zbog toga što briga o starima, bolesnima ili članovima domaćinstva sa invaliditetom najčešće pada na teret žene u porodici. Podaci iz istraživanja ukazuju na to da se seoske porodice često pre oslanjaju na sopstvene resurse nego na usluge socijalnih službi. U narednoj tabeli prikazani su odgovori ispitanika koji su naveli da u porodici postoji jedna od teškoća.

Tabela 9: Domaćinstva koja su navela da postoji problem prema odgovoru na pitanje: „Kome ste se obratili za pomoć?“¹⁶

	Vrsta problema			
	Stara nesamostalna osoba		Osoba sa	Porodični problemi
Indikacija problema	12,4	9,6	11,0	2,5
Od koga su tražili podršku				
Nisu tražili podršku, mogu i sami	43,2	34,2	34,8	69,7
Nisu tražili jer ne znaju od koga	22,6	24,2	15,2	6,1
Tražili su od CSR	16,8	19,2	7,2	12,1
Tražili su od lokalne vlasti	1,3	1,7	0,7	6,1
Tražili su od gerontološkog centra	0,6	0,8	-	-
Tražili su od Ministarstva za socijalna pitanja	0,6	0,8	1,4	-
Tražili su od zdravstvene ustanove	11,6	16,7	38,4	-
Tražili su od nekog drugog	3,2	2,5	2,2	6,1
Ukupno	100	100	100	100

Iz podataka se zapaža da su ispitanici najmanje skloni da potraže pomoć stručnih službi u slučaju porodičnih problema, ali da se i u slučaju prisustva starih osoba, nepokretnih osoba i osoba sa invaliditetom u znatnoj meri oslanjaju na samostalnu brigu. Takođe, uočava se značajan broj domaćinstava čiji članovi ne znaju od koga bi mogli potražiti podršku. Kao dve najbliže ustanove kojima se domaćinstva obraćaju za pomoć javljaju su lokalni Centar za socijalni rad i ambulanta.

¹⁶ Zbog malog broja slučajeva izostavljena su domaćinstva koja su navela da u domaćinstvu imaju osobu sa teškoćama u mentalnom razvoju i problem sa poremecajem u ponašanju adolescenta.

Pređoćeni podaci ukazuju na to da je i dostupnost usluga socijalne zaštite u seoskim sredinama nepovoljna, te da se u brizi o deci, starima, bolesnima i osobama sa invaliditetom porodice u velikoj meri oslanjaju na sopstvene, pretežno ženske resurse. Ovakve okolnosti ne samo da umanjuju potencijal žena da aktivnije nastupe u diversifikaciji ruralne ekonomije nego i smanjuju mogućnost otvaranja radnih mesta u predškolskim ustanovama koja bi mogla da popune upravo žene.

„Svaka žena ima posla preko glave... Svaka žena ima nekog svog starog u kući.“

„Ako ne budu deca ostala sa nama starima, nama će biti grozno. Pa bolje je da pomremo...“ „Možda bismo otišli u grad, ako imaju para da nam daju za staraćki dom.“ (Ućesnice ženske FGD iz Valjeva)

„U našem selu ima puno socijalnih slućajeva. Primera radi, jedan ćovek je primao socijalnu pomoć. Bilo je potrebno da obnovi dokumenta kako bi i dalje primao pomoć, međutim, on to nije uradio, tako da su mu pomoć ukinuli. Dokumenta nije uspeo da obnovi jer živi sam, a i lošeg je zdravlja... Kao mali je imao zapaljenje mozga.“ (Ućesnik FGD za institucije i organizacije iz Valjeva).

2.5 Socijalna i kulturna participacija

Na osnovu do sada izloženih podataka vidi se da, u nedostatku razvijenije infrastrukture i socijalnih usluga, za veliki broj stanovnika ruralnih oblasti porodica i domaćinstvo ćine osnovnu mrežu socijalne sigurnosti. Utoliko više zabrinjava podatak da je i nivo socijalnog kapitala u selima Srbije nizak, bez obzira na to o kojem se regionu ili etnićkoj (kulturnoj) grupi radi (Ćvejić et al, 2010). Niti se poljoprivrednici udružuju u zadruge ili poljoprivredna udruženja, niti su zaposleni van poljoprivrede ćlanovi sindikata, niti ima aktivnih nevladinih organizacija. Ćak ni crkvene organizacije ne okupljaju stanovnike sela u znaćajnijoj meri (Ćvejić et al, 2010).

Važan zaključak iz FGD je da stanovnici sela ne prepoznaju potrebu za udruživanjem i potencijal zajednićkog nastupa na trţištu ili prema lokalnoj administraciji i drugim ustanovama ćije su funkcionisanje, programi i sredstva važni za njihov kvalitetniji život. Ovo su jasno uoćili neki od ućesnika FGD, i predstavnici institucija i sami stanovnici sela.

„Razmišljali smo da se udružimo, ali ljudi su nepoverljivi. Danas ni ukućani ne mogu da se slože, a o većem broju ljudi da i ne govorim, posebno što nema većih proizvođača. Nemamo čak ni prostorije, a i pokretačka snaga nam nedostaje. U tome bi trebalo da nam pomogne mesna zajednica. Pokretači bi, u stvari, trebalo da budemo mi, ali mi smo jako siromašni. Čak i da se udružimo, država nas ne bi podržala jer smo mali, a sa malim kapitalom zadruga ne bi mogla ni da funkcioniše.“ (Učesnici muške FGD iz Valjeva)

„Ljudi sa sela imaju pogrešna očekivanja. Dođu i pitaju zašto nam opština ne osnuje zadrugu... Opština ne može da osnuje zadrugu tek tako. Opština samo može, ako već postoji zahtev, da finansijski pomogne osnivanje zadruge..., da im obezbedi prostorije, plaća kiriju neko vreme i sl. Međutim, mali broj ljudi, naročito mladih, je spreman da se udruži, mada će kad-tad shvatiti da bez udruživanja neće moći ništa da urade.“ (Učesnik FGD za institucije i organizacije iz Pirota)

Kulturna participacija je izuzetno slabo diversifikovana i svodi se na pasivne oblike. Preovlađuje gledanje televizije, mali broj ispitanika čita novine ili knjige, a koš manje njih posećuje kulturne manifestacije ili ide na ekskurzije i druga putovanja. Glavni razlog za slabu kulturnu participaciju predstavlja stil života u kojem se mnogo vremena troši na radne aktivnosti, a tu su i slaba motivisanost i nezainteresovanost.

Generalno posmatrano, podaci ukazuju na nizak akcioni potencijal stanovnika ruralnih oblasti u Srbiji. Njihov ljudski kapital, organizovanost i umreženost, kao i kulturna praksa, ne ostavljaju mnogo prostora za samoinicijativu i aktivno uključivanje u razvojne programe, što govori da je jačanje ovih kapaciteta preduslov za realizaciju bilo kog programa održivog ruralnog razvoja.

2.5.1. Socijalna i kulturna participacija seoske dece

Nacionalni plan akcije za decu prepoznaje i ističe tzv. „siromaštvo sredine“ koje je povezano sa kulturnom i socijalnom deprivacijom. Pod kulturnom deprivacijom podrazumevamo nemogućnost dece da zadovolje potrebe za kulturnim sadržajima. Kulturna deprivacija je izraženija na selu nego u gradu i deca posebno naglašavaju ovaj oblik depriviranosti.

To što je u istraživanju siromaštva i socijalne isključenosti na selu registrovano da u 30% sela postoje ustanove kulture, npr. domovi kulture ili biblioteke, ne znači da te ustanove kulutre rade, da imaju programe i nude sadržaje koji bi bili upućeni deci i mladima, niti da podstiču njihovu participaciju u programima. Kvalitativno istraživanje života siromašne dece je pokazalo da je njihovo učešće u kulturnim, dodatnim, obrazovnim i sportskim programima izuzetno malo (8,8% dece u uzrastu 4–6 godina i 10,6% dece u uzrastu 7–14 godina).¹⁷ Za razliku od odraslih, kod kojih je pasivna dokolica povezana sa seoskim načinom života, sa nedostatkom vremena, energije i interesovanja, deca i mladi na selu smatraju da je kulturna participacija za njih veoma važna. Starija deca, mladi, imaju izraženije potrebe za različitim događajima, ali i potrebu da participiraju u donošenju odluka o onome što bi želeli i što ih zanima, a njihovi zahtevi i predlozi za poboljšanje situacije su minimalni (bioskop, biblioteka, pozorište i sl.).

Tokom FGD identifikovan je sledeći veliki problem – u malom i zabačenom selu ima toliko malo dece da poneko dete mora da pređe nekoliko kilometara kako bi se družilo sa još jednim detetom svog ili približnog uzrasta. Razumljivo, zimi se ovakvi kontakti dodatno proređuju, pa je dete usmereno na druženje sa roditeljima ili, još češće, babama i dedama. Drugo, za mnoge aktivnosti deci nedostaje odgovarajuća infrastruktura. Osim više puta pomenutog Interneta, deca bi volela da imaju sportske terene, ali i organizovane sadržaje kao što su sportski turniri ili kulturni događaji (priredbe, projekcije filmova, pozorišne predstave). Socijalna deprivacija je povezana i sa siromaštvom („Kada svi idu na ekskurziju, ja ostanem kod kuće. Pa kako da se neko družim sa mnom.“) i sa materijalnom, npr. stambenom deprivacijom dece („Ne mogu ja stalno da idem kod drugarice, a ona ne može da dođe kod mene. Nema gde.“).¹⁸

„Volim da idem u školu, ali ne volim matematiku, to mi je noćna mora. Ja dođem, igram se, družim se... Tamo u mom kraju ja sam jedino dete... Drug mi je udaljen 4–5 km.“ (Deca iz Valjeva, 12–14 godina)

17 Siromaštvo sa mnogo lica. Analiza siromaštva dece u Srbiji, UNICEF, 2004.

18 Siromaštvo sa mnogo lica. Analiza siromaštva dece u Srbiji, UNICEF, 2004.

Neodgovarajuća ponuda zabavno-kulturnih sadržaja, uz nepovoljne ekonomske uslove i nerazvijenost ostalih socijalnih usluga, predstavlja snažan faktor koji podstiče spremnost na migriranje kod seoske omladine. Nalazi FGD sa srednjoškolcima pokazali su da je preseljenje iz sela u grad glavna strategija u planiranju budućnosti srednjoškolske omladine. Ovakva strategija je duboko ukorenjena u stavovima roditelja koji smatraju da je život na selu težak i nekvalitetan i počiva na njihovom nepoverenju da će državne institucije i lokalna samouprava preduzeti odgovarajuće aktivnosti da bi se unapredili uslovi života na selu.

„Opština treba da razmisli o ljudima koji nemaju vodu, struju, puteve... Naš život je teži nego život ljudi na robiji. Jako smo vam zahvalni što ste se nas setili, jer nas svi zaobilaze.“ (Učesnik muške FGD iz Valjeva)

„Problemi svakako postoje, a to su loši putevi, odnosno, jednom rečju, loša infrastruktura, kao i odlazak mladih.“ (Učesnik FGD za institucije i organizacije iz Valjeva)

„Voleo bih da odem, ali ne daleko... Niš, Pirot... Ne bih volela ovde da živim, otići ću negde dalje... Voleo bih da živim negde oko Morave... Voleo bih da živim u Beogradu, bio sam tamo jednom, kada sam imao operaciju. Sviđa mi se.“ (Deca koja su učestvovala u FGD, Pirot, 14–19 godina)

2.5.2. Socijalna i kulturna participacija seoskih žena

Istraživanje o siromaštvu i socijalnoj isključenosti u ruralnoj Srbiji je došlo do rezultata da kod žena postoji nezadovoljena potreba za socijalnom i kulturnom participacijom. Naime, na turistička putovanja, izlete i u obilazak kulturnih spomenika ide svega 14% ispitanica iz uzorka. Ovde se glavni razlog niske participacije krije u nedostatku finansijskih sredstava (54%), a zatim sledi nedostatak vremena (20%). Putovanja su upravo ono što bi stanovnice sela u Srbiji najradije odabrale u slobodnom vremenu (25%), a potom sport i rekreaciju (19%) i pasivan odmor kod kuće (11%). Razlozi zbog kojih to ne mogu jesu nedostatak vremena, nedostatak novca, ali i starost i bolest.

U celini gledano, socijalna participacija žena je izrazito niska, a kulturna participacija je pretežno pasivna, jer se svodi uglavnom na gledanje televizije. Glavni razlozi za slabu kulturnu participaciju su stil života u kojem se mnogo vremena troši na radne aktivnosti, ali i slaba motivisanost i nezainteresovanost.

„Ustanemo ujutro u 6, a legnemo uveče u 12 i ne stignemo sve. Takav je život na selu.“ (Učesnica ženske FGD iz Valjeva)



3. Zaključci i preporuke

3.1. Zaključci

Analiza je pokazala da se žene i deca na selu suočavaju sa nizom ozbiljnih prepreka u pristupu važnim socijalnim uslugama, što ih sputava da ostvare kvalitetnije uslove života i da razviju svoje potencijale na osnovu kojih mogu aktivnije doprineti ne samo sopstvenom blagostanju već i razvoju svoje zajednice. Deprivacija je izražena u brojnim aspektima zadovoljavanja potreba, a većina usluga je nedovoljno dostupna i nije odgovarajućeg kvaliteta.

Na osnovu izloženih analiza može se izvesti nekoliko opštih zaključaka o **položaju dece** na selu i njihovom pristupu socijalnim uslugama:

1. Za razliku od većine stanovništva, a uprkos primeni mera za smanjenje siromaštva, **ekonomski položaj dece uzrasta od 0 do 14 godina i mladih uzrasta od 15 do 19 godina pogoršao se i u smislu apsolutnog i u smislu relativnog siromaštva tokom prve decenije 21. veka.** Zbog neodgovarajuće disagregacije statističkih podataka nije moguće ustanoviti koliko se pogoršao položaj dece iz ruralnih naselja u odnosu na prosek i na decu iz urbanih naselja.
2. Podaci ukazuju na neke oblike **zdravstvene, obrazovne i kulturne deprivacije dece i mladih na selu u odnosu na prosek.** U smislu deprivacije koja može ukazivati na diskriminaciju dece sa sela, indikativni su sledeći podaci: manji obuhvat obavezanim predškolskim obrazovanjem, manji obuhvat kompletnom imunizacijom dece, teškoće porodica sa decom da ostvare prava na MOP i dečiji dodatak, nepostojanje i neadekvatnost kulturnih sadržaja i njihova neprimerenost za decu i mlade. Nalazi iz različitih istraživanja ukazuju na to da su standardi kvaliteta u realizaciji nastave u seoskim osnovnim školama niži nego u gradskim, što seosku decu dovodi u lošiju poziciju u nastavku školovanja.

3. Fokusrane grupne diskusije su pokazale da **slaba infrastrukturna razvijenost ruralnih područja i nedostatak vannastavnih i vanškolskih sadržaja znatno umanjuju socijalnu i kulturnu participaciju seoske dece**. Ovakvim ograničavanjem slobode izbora već u ranom uzrastu započinje proces socijalnog isključivanja seoske dece, a to u kasnijim fazama života sužava njihov socijalni prostor, umanjuje kulturni kapital i otežava im pristup tržištu rada. U FGD su se najčešće spominjali nemogućnost pristupa Internetu, nepostojanje kurseva stranih jezika te školskih sala za fizičko vaspitanje. **Dodatnu prepreku predstavlja i povećano opterećenje radnim obavezama u domaćinstvu u poređenju sa decom iz grada.**
4. Višestruki rizici od deprivacije i socijalne isključenosti za decu kriju se u kombinaciji sledećih faktora: nezaposlenost i nisko obrazovanje roditelja, struktura porodice (jednoroditeljske i porodice sa velikim brojem dece), etnička pripadnost (posebno romska), život u ruralnim naseljima, posebno u jugoistočnoj i zapadnoj Srbiji.
5. **Deca i mladi na selu shvataju da ih preseljenje u grad najbrže izvlači iz loših životnih uslova** i pruža im bolje mogućnosti za socijalno uključivanje. Većinu njih i roditelji podržavaju u ovakvom razmišljanju, što direktno doprinosi uspostavljanju negativne spirale depopulacije i nazadovanju ruralnih područja.
6. Kvalitativna istraživanja zasnovana na participaciji i perspektivi deteta otkrivaju mnoge specifične aspekte položaja, deprivacije i isključenosti dece na selu.

Perspektive života na selu su u velikoj meri vezane za potencijale mlađih generacija i njihovu spremnost da nastave da žive na selu. Mladi lakše ovladavaju znanjima i veštinama potrebnim za život u savremenom društvu i privredi i imaju bolji pogled na mogućnosti kvalitetnog života na selu. **Ulaganje u njihovo obrazovanje, udruživanje i podsticanje zapošljavanja omogućilo bi obnovu ekonomskog rasta i prosperitet lokalne zajednice.** SeConS je sa mladima uzrasta 15–19 godina obavio svega četiri fokusirane grupne

diskusije, ali su se već i u tom malom uzorku pojavili mladi ljudi koji imaju jasan pregled izvora problema na selu i viziju mogućeg izlaska iz postojeće situacije.

- Iako u selu ima ljudi koji dobro zarađuju, oni taj novac ne znaju da iskoriste..., da ga u nešto ulože, jer nemaju potrebna znanja. Na primer, ulažu novac u mehanizaciju, u izgradnju kuća, mada je malo verovatno da će im se to isplatiti. Kuće su prazne..., imaju po tri sprata. Na primer, u toj kući bi moglo da se smesti 20 turista.
- Da li mislite da je ovom selu potrebna neka pomoć sa strane? (moderatororka)
- Mislim da nije potrebna nikakva pomoć sa strane, dovoljno je da se sami meštani organizuju. Ljudi su ovde spremni da za šator za svadbe izdvoje 1000 evra, i to puno njih. Taj bi novac mogao da se uloži u renoviranje sale i od toga bismo svi imali koristi.
- Ja sam predlagao izgradnju hladnjače, ali nisam dobio ničiju podršku.
- Ljudi gledaju samo sebe.
- Baš zato ja smatram da nam je potrebna pomoć sa strane.

(Izvod iz FGD sa decom iz sela u okolini Valjeva, 15–19 godina)

Što se tiče **žena na selu**, analize su pokazale da su one u posebno teškom položaju jer na svojim leđima nose i veliki deo poljoprivrednih poslova, i skoro sve poslove u domaćinstvu, i odgajanje dece, i brigu o starijim članovima porodice. Žene u ruralnim domaćinstvima nose potencijal diversifikacije ekonomije, jer vladaju veštinama potrebnim, na primer, za obnavljanje tradicionalnih zanata ili za pružanje usluga smeštaja i boravka turista, ili za negu dece i starih lica itd. One su, međutim, preopterećene dnevnim obavezama i umorne od celodnevno rada, što utiče na njihovu motivisanost da odvoje vreme za obuku i udruživanje koji su neophodni kako bi se one preorijentisale na drugu vrstu posla i drugačiju organizaciju svakodnevnice. Izloženi podaci ukazuju na ozbiljne prepreke na koje one nailaze u pristupu različitim uslugama potrebnim za kvalitetan život, razvoj ljudskih resursa i aktivnu participaciju u lokalnoj zajednici koja ima presudan značaj za lokalni razvoj. Podaci upućuju na sledeće najvažnije zaključke:

- 1. Ekonomski položaj žena je nepovoljan, a pristup uslugama značajnim za osnaživanje ekonomske participacije izuzetno je ograničen.** Žene u seoskim oblastima imaju slabe šanse da se zaposle izvan domaćinstva i u nepoljoprivrednim sektorima ekonomije. Znatno broj žena obavlja radne aktivnosti u okviru nisko produktivne poljoprivredne proizvodnje u okviru domaćinstva i nalazi se u statusu pomoćnih članova u porodičnom poslu, zbog čega te žene ne ostvaruju lične prihode i suočavaju se s nizom prepreka u ostvarivanju socijalnih prava. Usluge podrške u zapošljavanju i osnaživanja ekonomskih potencijala žena i njihovih domaćinstava izuzetno su slabo dostupne u ruralnim oblastima. **Prilikom planiranja mera podrške treba imati na umu i da bi velika opterećenost žena obavezama na gazdinstvu i u domaćinstvu otežavala njihovo aktivno uključivanje u programe.**
- 2. Dostupnost usluga za unapređivanje ljudskih resursa takođe je ograničena i svedena na elementarno obrazovanje.** Obrazovni programi za sticanje novih znanja i veština, posebno takvih koji bi bili prilagođeni lokalnim ekonomskim uslovima, uglavnom ne postoje. Stoga se zanemaruje činjenica da u lokalnom razvoju presudan značaj ima oslanjanje na „unutrašnje“ ljudske resurse koji mogu generisati značajan deo ovog rasta. **Ovome treba dodati i predrasude koje su iskazale učesnice FGD da im obuka nije potrebna, nego samo subvencije države.**
- 3. Dostupnost zdravstvenih usluga je oskudna, svedena na elementarnu sanaciju zdravstvenih problema, a pokrivenost žena zdravstvenim osiguranjem nije na zadovoljavajućem nivou.** Većina stanovnica ruralnih područja mora da putuje u grad radi specijalističkih pregleda, stomatoloških pregleda i kupovine lekova. Za mnoge od njih to predstavlja prevelik trošak u novcu i vremenu, pa zbog toga odlažu preglede i prestaju da brinu o svom zdravstvenom stanju.
- 4. Usluge socijalne zaštite takođe nisu dostupne većini seoske populacije,** koja se tradicionalno u socijalnom obezbeđivanju i zbrinjavanju oslanja pretežno na sopstvene resurse. Ta socijalna briga istovremeno troši ljudske resurse koji bi se

mogli angažovati u aktivnostima značajnim za unapređenje kvaliteta sopstvenog života i razvojnih potencijala zajednice. Dodatne otežavajuće faktore kod jednog dela ruralnog stanovništva predstavljaju nepoznavanje prava i procedura prijavljivanja za određenu meru socijalne zaštite i tradicionalistički stavovi koji socijalnu pomoć označavaju kao sramotu, a prepuštanje brige o starima nekoj instituciji ili organizaciji kao povredu porodične etike.

5. **Usluga koje su značajne za uspostavljanje zadovoljavajućeg životnog standarda, kvalitetnog života i sociokulturne participacije takođe su veoma slabo dostupne.** Zbog toga život žena i njihovih porodica obeležava pretežno zadovoljavanje osnovnih egzistencijalnih potreba, sa visoko zastupljenom materijalnom deprivacijom; participacija u socijalnoj zajednici je površna, obrasci kulturne potrošnje ukazuju na pasivizam i dominaciju stilova života usmerenih na puku reprodukciju.

Fokusirane grupne diskusije su, uz ostalo, dovele do nekoliko opštijih zaključaka o životu na selu, koji imaju implikacije i na kvalitet života žena i dece.

Razvijenost sela i kvalitet života na selu u Srbiji nije ujednačen.

U ovom smislu **sela se mogu podeliti na veća i manja**, pri čemu veća sela imaju bolje izgrađenu infrastrukturu, razvijenije usluge i bolji pristup tržištima. Druga podela je na **sela iz privredno, poljoprivredno i administrativno razvijenijih područja** i na **ona iz manje razvijenih područja**. Već je poznato da se u ova prva ubrajaju većina sela u Vojvodini i sela pored razvijenijih gradova u centralnoj Srbiji. **Ove dve podele se dobrim delom preklapaju**, jer su veća sela obično ona u Vojvodini i ona bliže administrativnim centrima.

Veliki broj manjih sela, pogotovo onih u brdsko-planinskim područjima, izložen je pritisku raznovrsnih problema: ova sela se obično nalaze u ekonomski manje razvijenim opštinama sa slabom infrastrukturom, mlađe stanovništvo se iseljava u velikom broju, preduzeća se zatvaraju, poljoprivredna proizvodnja stagnira ili opada, a nova radna mesta se ne otvaraju. Mnogi stanovnici ovih sela koji su učestvovali u našim FGD odavali su utisak apatije

i nedostatka motivacije za aktivan pristup unapređenju kvaliteta života. Oni slabo neguju društvene veze i kontakte, a deca i mladi ponekad nemaju dovoljno vršnjaka s kojima bi se družili. Jedan broj starijih osoba je gotovo odsečen od sveta. Stanovnici ovih sela ne navode udruživanje kao mogući faktor izlaska iz teške situacije i očekuju da lokalne i centralne institucije preduzmu nešto da njihov trenutni način života počne da daje bolje rezultate.

U ovim selima se lako uspostavlja ciklus negativne reprodukcije i teško je ustanoviti na koji element tog lanca treba uticati da bi se ciklus zaustavio i pokrenuo u suprotnom smeru. Većina stanovnika sela misli da to treba da bude unapređenje infrastrukture. Činjenica je, međutim, da je u mnogim selima broj stanovnika toliko opao i da se prosečna starost toliko povećala da ni mnogo bogatije zemlje i lokalne samouprave ne bi našle ne samo ekonomsko nego ni kulturno i istorijsko opravdanje da investiraju u unapređenje infrastrukture. Smatramo da je u tom slučaju najbolje rešenje povezati malobrojne stanovnike zaselaka sa obližnjim većim selima kroz sistem osnovnih usluga. Neke od tih usluga, one za stara lica (osnovne zdravstvene i socijalne), mogle bi se pružati u kući korisnika, a za neke bi trebalo omogućiti uredno putovanje u obližnje selo ili grad. Međutim, ni ovakvo rešenje ne bi pomoglo ekonomskom oporavku gazdinstava u kojima ima radno aktivnog stanovništva, jer bi unapređivanje ili diversifikacija proizvodnje, prisustvovanje obukama, transport proizvoda ili repromaterijala, udruživanje sa drugim proizvođačima u velikom broju slučajeva i dalje bili otežani. Neki od učesnika FGD se u razmišljanjima radije orijentišu ka oživljavanju tržišta rada. Mnogi stanovnici sela, međutim, misle da bi „država“ trebalo da otvori neku fabriku ili na neki način subvencionise poljoprivrednu proizvodnju u današnjim okvirima. Tek poneko od sagovornika navodi da će sami stanovnici sela morati da budu znatno aktivniji u procesu revitalizacije sela, da će morati da preorijentišu proizvodnju ili da počnu da se bave drugom delatnošću, makar dopunski, kao i da će biti neophodno da se u tu svrhu udružuju i povezuju sa drugim bitnim akterima (lokalna administracija, banke, pružaoci usluga obuke i podrške u poslovanju i sl.). U ovim odnosima trenutno vlada veliko nepoverenje i mnogi stanovnici sela u predstavnicima lokalne administracije i drugih javnih ustanova ne prepoznaju partnere sa kojima bi mogli da sarađuju u unapređenju kvaliteta života na selu. Situacija je bolja tamo gde postoje udruženja (proizvođača,

domaćina i sl.), ali samo ako su ta udruženja postigla nekakav rezultat u ovakvoj saradnji. Stoga je bitno istaći da upravo lokalne administracije moraju biti pristupačnije stanovnicima sela i aktivnije u izgradnji partnerstava za uspešniji ruralni razvoj.

3.2. Preporuke

Da bi se postigao održiv i inkluzivan ruralni razvoj u Srbiji, u selima treba obnoviti socijalnu koheziju i stvoriti podsticajno ekonomsko okruženje i kvalitetne uslove života. Ovako obuhvatan pristup problemu razvoja ne može se pretočiti u strategiju samo jednog sektora ili oblasti, odnosno u jedan program. Sveobuhvatno **planiranje ruralnog razvoja podrazumeva delovanje u više pravaca (ekonomska, socijalna, kulturna sfera) i na više nivoa (država, lokalna samouprava, seoska zajednica) i podrazumeva aktiviranje različitih aktera.**

Ovakve smernice odgovaraju ciljevima i prioritetima koji su istaknuti u Evropskoj platformi za borbu protiv siromaštva i socijalne isključenosti. U ovom dokumentu se naglašava da je teritorijalna kohezija jedan od glavnih ciljeva prema kojem će se prilagođavati okvir aktivnosti na suzbijanju siromaštva i socijalne isključenosti, jer su siromašni ljudi obično koncentrisani na određenim teritorijama. Platforma prepoznaje specifičnosti socijalnog konteksta novih članica EU i činjenicu da se u njima ruralno siromaštvo suočava sa znatno većim problemima nego u starim članicama. **Da bi se postavljeni ciljevi efikasno realizovali, naglašava se potreba za multisektorskim pristupom, a delovanje u „čitavom spektru javnih politika“**, pogotovo onih izvan mandata tradicionalnih javnih politika socijalnog uključivanja, ističe se kao jedno od najvažnijih polja za akciju. Kao primer se navode „mrežne usluge“, poput transporta, energetike i komunikacionih tehnologija, i značaj njihove dostupnosti za povećanje socijalne uključenosti. U tom smislu **socijalni ciljevi se moraju istaći u nizu sektorskih javnih politika.** U skladu sa tim, u delu Platforme koji govori o reviziji budžeta i ciljevima strategije Evropa 2020 specifično se ističe da Evropska unija, uz podršku **Evropskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj (EAFRD)**, vodi aktivnu politiku ruralnog razvoja koja **doprinosi razvoju socijalne i obrazovne infrastrukture i usluga i, opšte uzevši, osnaživanju ljudskog kapitala u ruralnim sredinama.**

U skladu sa navedenim vrednostima i na osnovu rezultata analize stanja u ruralnim područjima Srbije možemo reći da je **za uspešan ruralni razvoj neophodno da se ispune sledeći preduslovi:**

1. **Razvijena osnovna infrastruktura.** Infrastrukturna opremljenost ruralnih područja Srbije i potrebe za socijalnim uslugama predstavljaju veliku nepoznanicu i nema pouzdanih podataka o stanju u pojedinim delovima Srbije. Pored toga, treba istaći da je teško zadržati stanovništvo u selima, a pogotovo privući ulagače ili turiste, ako su putevi u lošem stanju, ako je napajanje električnom energijom nestabilno, ako su telefonski signali slabi i vodovodi zapušten, što je još uvek slučaj u mnogim selima u Srbiji. U opisu ruralnih regiona u NPRR ispravno se konstatuje da su brdsko-planinski regioni znatno lošije infrastrukturno opremljeni i da je, verovatno, dobra opremljenost u ravničarskim, poljoprivrednim regionima razlog što ni vlasnici malih imanja (do 1 ha) ne napuštaju sela.
2. **Aktivna seoska zajednica.** Treba posebno istaći pitanje kvaliteta ljudskog kapitala u ruralnim sredinama, kao najvažnije pitanje za održivost svakog programa zasnovanog na aktiviranju lokalnog stanovništva. Budući da privredna struktura ruralnih područja Srbije veoma zavisi od primarnog sektora i da se još uvek zasniva na iscrpljivanju prirodnih resursa, a da u strukturi gazdinstava dominiraju mala gazdinstva, veliki broj ekonomskih subjekata na selu ima izuzetno lošu osnovu za nastup na tržištu rada, ali i na ostalim tržištima bitnim za popravljavanje njihovog ekonomskog položaja. Sposobnost aktivnijeg nastupa u ekonomskoj sferi i sposobnost udruživanja resursa imaće veliki značaj za ostvarivanje značajnijih ulaganja u poljoprivrednu proizvodnju ili neki drugi posao.
3. **Dobra povezanost aktera na selu sa lokalnim ustanovama i administracijom.** Planiranje i realizacija ruralnog razvoja su održivi samo ako se oslanjaju na ljude koji žive u ruralnim oblastima i ako su prilagođeni njima. Preduslov za održivost ruralnog razvoja jesu razvijena komunikacija između lokalne samouprave i seoskih zajednica i participacija stanovnika sela u procesima planiranja i realizacije ruralnog razvoja. U

Srbiji trenutno u ovim odnosima preovlađuje nepoverenje. Za popravljavanje situacije najbitniji je direktan kontakt koji korisnici imaju sa predstavnicima administracije, a on se najčešće odvija u mesnoj zajednici. Upravo tu, u mesnoj zajednici, korisnici treba da osete da je administracija njihova, da službenici postupaju u njihovom interesu, naravno prema pozitivnim propisima. Zaposleni u mesnoj zajednici treba što tešnje da sarađuju sa seoskim udruženjima i zadrugama na svim aktivnostima unapređenja kvaliteta života i da aktivno zastupaju interese organizacija i stanovnika pred višim instancama u lokalnoj administraciji.

4. **Definisanje tipologije ruralnih domaćinstava** i njihove razvojne strategije. Deo informacija biće dostupan posle popisa koji će se održati 2011. godine, ali i dalje ostaje potreba da se realno sagledaju razvojne opcije i potrebe domaćinstava koja nisu obuhvaćena državnim podrškom poljoprivredi.

U nastavku se daje niz preporuka za uspešniji ruralni razvoj, koje se po prirodi ovog istraživanja više fokusiraju na inkluzivan ruralni razvoj i unapređenje kvaliteta života i usluga namenjenih deci i ženama. Preporuke se zasnivaju na nalazima prethodne analize. Odgovarajući kvantitativni podaci o stanju pojedinih problema pomogli su da rešavanje tih problema istaknemo kao prioritetno, a fokusirane grupne diskusije su ukazale na modalitete rešenja, specifične kombinacije faktora koji ugrožavaju kvalitet života i redosled uzroka u uspostavljanju ciklusa devastacije seoskih područja.

Preporuke se navode po redosledu prioriteta.

3.2.1 Preporuke usmerene na definisanje integrisane, multisektorske politike ruralnog razvoja

Definisati multisektorski pristup ruralnom razvoju.

Vlada Republike Srbije treba da definiše politiku ruralnog razvoja koja pored ekonomskog razvoja uzima u obzir i ostale dimenzije kvaliteta života na selu i jasno utvrđuje odgovornosti sektora koji se bave razvojem infrastrukture i socijalnom politikom (obrazovanjem, zdravstvenom zaštitom, socijalnom zaštitom) u cilju unapređenja kvaliteta života i stanja ljudskog kapitala u ruralnim oblastima.

Uspostaviti međusektorsku saradnju u realizaciji politike ruralnog razvoja.

Vlada Republike Srbije treba da uspostavi bolju i potpuniju međusobnu saradnju resornih ministarstava na koordinaciji aktivnosti vezanih za ruralna područja. Ova saradnja se mora institucionalizovati (ministarska grupa), a plan aktivnosti i zaduženja precizno razraditi prema nadležnostima pojedinih vladinih tela.

Aktivno lobirati u EU za prilagođavanje strateških i budžetskih okvira realnim potrebama ruralnog razvoja zemalja Zapadnog Balkana.

Kancelarija potpredsednika Vlade za evropske integracije i Ministarstvo poljoprivrede, trgovine, šumarstva i vodoprivrede treba da sprovedu lobiranje u EU i da izvrše snažniji, ofanzivniji pritisak radi učešća u dizajniranju podrške EU za zemlje kandidate za budžetski period 2014–2020, koristeći iskustva novih zemalja članica; treba insistirati na većem uvažavanju regionalnih/lokalnih specifičnosti agrarne i ruralne strukture u zemljama Zapadnog Balkana u kreiranju dopuštenih mera podrške; aktivnosti na lobiranju treba koordinirati sa drugim zemljama u regionu kako bi se postigao veći efekat. Kao instrument uticaja treba koristiti Stalnu radnu grupu.

Unaprediti statističku evidenciju o ruralnim oblastima.

Republički zavod za statistiku treba da unapredi statističke definicije urbanih/ruralnih područja i disagregaciju podataka kako bi se omogućilo praćenje stanja različitih populacionih grupa u ruralnim oblastima. U međuvremenu treba podržavati jačanje evidencione i analitičke osnove za istraživanja.

3.2.2 Preporuke usmerene na unapređenje privrednog ambijenta i jačanje tržišta rada u ruralnim oblastima

Unapređivati potencijale stanovništva angažovanog u poljoprivrednoj proizvodnji za savremenu tržišnu poljoprivrednu proizvodnju.

Potrebno je da **Ministarstvo poljoprivrede, trgovine, šumarstva i vodoprivrede (MPTŠV), lokalne kancelarije za ekonomski razvoj i službe lokalnih vlasti nadležne za razvoj poljoprivrede i ruralni razvoj** organizuju sistematsku obuku o modernim formama poljoprivredne proizvodnje, prikladnu sa stanovišta ekonomskog profila seoskih gazdinstava te obuku o evropskim standardima proizvodnje različitih proizvoda, kao i o mogućnostima razvoja novih linija proizvodnje pogodnih za dato podneblje i strukturu resursa u gazdinstvima. Ova poljoprivredna proizvodnja može biti delimično usmerena i na potrebe razvoja drugih, nepoljoprivrednih ekonomskih sektora u datim ruralnim sredinama, posebno prerade hrane i ruralnog turizma. Skupovi ovih mera treba da budu posebno usmereni na mlade i žene na selu, s obzirom na njihovu izraženiju fleksibilnost i otvorenost za nove forme proizvodnje i veću sklonost ka ekonomskoj diversifikaciji.

Lokalne samouprave, Mreža za ruralni razvoj i MPTŠV treba da intenzivno rade na unapređenju informisanosti seoskog stanovništva u vezi sa tržištima poljoprivrednih proizvoda, inovacijama i dostupnim sredstvima

podrške kako bi se stvorili uslovi za bolji pristup tržištu poljoprivrednih proizvoda i smanjila zavisnost od često monopolskog položaja otkupljivača. Međutim, cilj ne treba da budu jednokratne ili povremene informativne aktivnosti, već uspostavljanje višestrukih sistema i kanala redovnog informisanja. Povezivanje mladih poljoprivrednika u udruženja koja, između ostalog, prikupljaju i prosleđuju informacije svojim članovima, pristup individualnih poljoprivrednika izvorima informacija na Internetu, posete sajmovima, seminarima, srodnim udruženjima poljoprivrednika u razvijenijim zemljama – sve to treba da budu forme preko kojih će se kontinuirano poboljšavati informisanost seoskog stanovništva i povećavati znanja potrebna za unapređenje tržišne poljoprivredne proizvodnje.

Planirati održivu diversifikaciju lokalne ruralne ekonomije.

Ne može se očekivati da će se proces diversifikacije ruralne ekonomije spontano razvijati na inicijativu ruralnog stanovništva. Takav razvoj se mora pažljivo planirati, pa **lokalne samouprave**, u saradnji sa **Mrežom za ruralni razvoj, MPTŠV i Ministarstvom ekonomije i regionalnog razvoja (MERR)**, treba da sačine, na osnovu procenjenih lokalnih potencijala i ispitivanja tržišnih šansi, odgovarajuće planove diversifikacije ruralne ekonomije. Ovi planovi treba da predvide razvoj različitih formi ekonomskih aktivnosti, od prerade hrane ili drugih odgovarajućih proizvodnih aktivnosti, preko različitih klasičnih usluga, seoskog turizma, pa do različitih formi socijalnih usluga. Na osnovu ovih planova treba definisati različite mere podrške, od mera usmerenih na informisanje, podizanje znanja, preko mera finansijske podrške, izrade pilot projekata za nove aktivnosti, do umrežavanja aktera u lance ekonomskih aktivnosti.

Podizati svest i povećavati znanja o mogućnostima održive diversifikacije lokalne ruralne ekonomije.

MERR i MPTŠV, u saradnji sa **regionalnim agencijama za ekonomski razvoj i Mrežom za ruralni razvoj**, treba da organizuju odgovarajuću obuku koja će biti u skladu sa lokalnim i nacionalnim planovima diversifikacije ruralne ekonomije. Ova obuka treba da bude pažljivo dizajnirana kako bi ponudila skup potrebnih znanja za različite forme nepoljoprivrednih ekonomskih aktivnosti koje se mogu pokretati kroz gazdinstva, samozapošljavanje ili ruralno preduzetništvo. Tako bi, recimo, obuka za ruralni turizam trebalo da obuhvati znanja o standardima ugostiteljstva, elemente marketinga (oglašavanje i sl.), finansijsko poslovanje i sl. Obuka vezana za preradu poljoprivrednih proizvoda trebalo bi da obuhvata standarde i tehnologije prerade hrane i dr. Programi obuke mogu obuhvatiti višestruke module obuke i kombinovane specijalizovane timove trenera koji su specijalizovani za različite oblasti, a koji bi po principu mobilnih timova za obuku, formiranih na regionalnom nivou, sprovodili sistematsku obuku u seoskim sredinama datog regiona.

Poseban oblik učenja i unapređenja potencijala za ekonomsku diversifikaciju treba da budu studijske posete seoskim gazdinstvima koja su pokazala uspeh u organizovanju turističke ponude, udruženjima pružalaca usluga seoskog turizma koji su uspešni u sklapanju partnerstva sa drugim akterima na lokalnom nivou i/ili u povezivanju sa drugim udruženjima u Srbiji i bližem okruženju, kao i uspešnim gazdinstvima, preduzetnicima koji su uspešni u delatnostima prerade hrane i dr. Nosilac ove aktivnosti može da bude **Turistička organizacija Srbije** u saradnji sa **Mrežom za ruralni razvoj**.

Omogućiti i promovisati alternativni pristup tržištu kapitala.

MERR i **MPTŠV** treba da omoguće aktiviranje alternativnih finansijskih mehanizama, kao što je mikrofinansiranje. Mikrokreditne forme pokazale su se kao efikasne u savladavanju nekoliko važnih prepreka za unapređenje stanja ruralnih sredina, jer podrazumevaju udruživanje, olakšan pristup finansijskom kapitalu, jačanje preduzetništva. S obzirom na negativan stav Narodne banke prema širenju mogućnosti za osnivanje mikrofinansijskih fondova, ovde bi mogla biti korisna saradnja sa organizacijama koje imaju dokazano iskustvo u ovoj oblasti, kao što je Fond za mikrorazvoj.

Učiniti dostupnim aktivne mere zapošljavanja oblikovane prema potrebama i potencijalima žena i mladih na selu.

U okviru mera decentralizacije politike zapošljavanja i podsticanja razvoja regionalne i lokalne politike zapošljavanja, **Nacionalna služba za zapošljavanje** treba da, u aktivnostima mobilnih jedinica za zapošljavanje namenjenih ruralnim oblastima koje su udaljene od filijala NSZ, posebnu pažnju obrati na informisanje mladih i žena o programima podrške zapošljavanju. Ove programe treba prilagoditi potrebama i potencijalima tih ciljnih grupa kako bi obuka koju dobijaju bila primenljiva u kontekstu diversifikacije lokalne ruralne ekonomije. U oblastima gde za to postoje odgovarajući potencijali, posebnu pažnju treba posvetiti obuci za postizanje standarda u pružanju usluga u seoskom obrazovnom turizmu (bezbednosne i zdravstvene potrebe dece, učešće u edukativnim programima) ili u sektoru socijalnih usluga, što obuhvata i usluge socijalne zaštite (npr. usluge pomoći u kući, usluge dnevnih centara za pojedine osetljive kategorije stanovništva i sl.).

Podržati i podsticati žensko zadrugarstvo.

Zbog slabih ekonomskih potencijala posebnu pažnju treba posvetiti potencijalu za zadrugarstvo. Žene bi, udružujući se, mogle lakše da se upuste u nove ekonomske poduhvate. Zadrugne forme nipošto ne treba da budu ograničene na poljoprivredne aktivnosti, već treba da omoguće organizacioni okvir za različite aktivnosti koje bi bile u skladu sa diversifikacijom ruralne ekonomije, poput neposrednih usluga seoskog turizma, ponude proizvoda i usluga relevantnih za razvoj seoskog turizma, različitih socijalnih usluga i sl. Aktivnosti usmerene na podršku zadrugarstvu treba da budu usmerene u nekoliko pravaca:

- **MPTŠV**, u saradnji sa **Mrežom za ruralni razvoj i Ministarstvom rada i socijalne politike (MRSP)**, treba dublje da ispita upravo sklonosti žena ka zadrugarstvu, kao i uslove pod kojima bi se one uključile u ovaj vid socijalnog preduzetništva. Posebno treba ispitati lokalne potrebe i mogućnosti za osnivanje socijalnih kooperativa koje bi u ruralnim sredinama trebalo da ponude inače oskudne ili nepostojeće socijalne usluge poput brige o starima, invalidima i deci. Uz već prepoznate mogućnosti osnivanja ovakvih zadruga u oblasti ruralnog razvoja i poljoprivrede, ovo bi mogla biti značajna tržišna niša.
- **MERR i MPTŠV preko Mreže za ruralni razvoj** treba da detaljno i sistematski informišu žene o prednostima zadrugarstva, proceduri osnivanja zadruga, poreskim obavezama.
- **MERR i MPTŠV** treba dalje institucionalno i programski da jačaju organizacije koje se bave ruralnim razvojem i pružaju podršku zadrugarstvu tako što će ih uključivati u aktivnosti, pružati im odgovarajuću obuku, omogućiti saradnju sa sličnim organizacijama u regionu i EU i redovno ih informisati o svojim aktivnostima.

Podržavati žensko preduzetništvo i samozapošljavanje.

Uprkos tome što relativno mali broj seoskih žena iskazuje spremnost za preduzetništvo, ovu grupu ne treba zanemariti. Potrebno je pojačati podršku ženama da se više usmeravaju na samozapošljavanje i preduzetništvo. Važni oblici podrške bili bi garancijski fondovi, koje bi **MERR** i **MPTŠV** realizovali putem **mikrofinansijskih organizacija**, i biznis inkubatori za žensko preduzetništvo u ruralnim područjima, koje bi trebalo da osnivaju **regionalne agencije za privredni razvoj** i **Mreža za ruralni razvoj**.

Podržavati samostalne „projekte“ žena u okviru gazdinstva.

MPTŠV, u saradnji sa **Upravom za rodnu ravnopravnost MRSP**, treba da razmotri institucionalna rešenja koja bi omogućila da žene koje žele da unaprede ili razviju nove oblike poljoprivredne proizvodnje u okviru gazdinstva, a nisu nosioci gazdinstva, dobiju pristup programima podrške kao članice registrovanih gazdinstava. Time bi se žene podsticale da u okviru ekonomije gazdinstva razvijaju male autonomne segmente specijalizovane proizvodnje i tako jačaju svoj ekonomski položaj i položaj moći u domaćinstvu. I samo postojanje mogućnosti da pristupe ovim programima podrške može značajno da osnaži njihove ekonomske potencijale, kao i spremnost da razvijaju svoje ideje o delimično autonomnom poslu unutar gazdinstva. One bi tako osnaživale i ekonomiju celokupnog domaćinstva. Podsticanje na relativno samostalnu proizvodnju unutar gazdinstva predstavljalo bi pogodniju formu od klasičnog preduzetništva i samozapošljavanja za mnoge žene koje ne pokazuju spremnost da se radno angažuju izvan gazdinstva. Na ovaj način one bi ostale vezane za svoje gazdinstvo, ali bi istovremeno imale veću autonomiju unutar organizacije rada na gazdinstvu.

3.2.3 Preporuke usmerene na unapređenje kvaliteta usluga obrazovanja

Unaprediti ponudu obrazovnih (vannastavnih i vanškolskih) aktivnosti u selima.

Škola koja je u sistemu optimizacije obrazovnih ustanova određena kao centralna za lokalnu sredinu trebalo bi da se revitalizuje i pretvori u centar za kulturu, a u većim selima to važi i za školu i za lokalni dom kulture. **Ministarstvo prosvete i Ministarstvo kulture** treba da podstiču lokalne samouprave da, u saradnji **sa lokalnim turističkim organizacijama i Mrežom za ruralni razvoj**, razvijaju različite radionice i programe kroz fakultativnu nastavu u školama. Ove radionice i programi bi imali više funkcija: očuvanja duhovne (pesme, igre, običaji) i materijalne kulture (zanati, izrada predmeta) na selu, kreativni razvoj dece i mladih različitih uzrasta, radno angažovanje mladih i žena iz sela kao instruktora i voditelja radionica, jačanje lokalne turističke ponude (muzički, folklorni i dramski programi i festivali, programi u prirodi, izrada suvenira, sportski turniri i sl.). Mladi bi trebalo da se obučavaju za korišćenje IT tehnologija i stranih jezika, posebno u selima u kojima se planira razvoj seoskog turizma. Škola sa ovakvom ponudom programa mogla bi da predstavlja deo lokalne turističke ponude za decu iz grada kroz program seoskog obrazovnog turizma (SOT – Obrazovni forum, 2010).

Podizati kvalitet osnovnog obrazovanja kako bi deca mogla lakše da se uključe u srednjoškolski sistem.

Ministarstvo prosvete i UNICEF treba da lobiraju da se u Nacionalnom planu akcije za decu, u strateškim ciljevima 3 i 4 (dostupnost, održivost i kvalitet osnovnog obrazovanja), posebno istaknu seoska deca. U istom duhu treba podstaći nastavak i ubrzanje izrade lokalnih planova za decu i u njima posebno pomenuti seosku decu.

Regionalne školske uprave treba da pomognu seoskim školama u izradi ažurnih planova usavršavanja nastavnika i da kontrolišu sprovođenje plana. One, takođe, treba intenzivnije da pregovaraju sa lokalnim samoupravama o finansijskoj podršci ovakvim aktivnostima.

Ministarstvo prosvete treba posebno da istakne seoske škole u aktivnostima hospiciranja studenata u školama u okviru programa unapređenja kvaliteta obrazovanja kako bi se obezbedila direktnija podrška seoskim nastavnicima i podigao kvalitet programa u ovim školama.

Povezivati osnovne škole iz sela sa osnovnim školama iz grada.

Ministarstvo prosvete treba da podstiče **lokalne samouprave** da kroz programe bilateralne saradnje i partnerstva gradskih i seoskih škola smanjuju socijalnu i kulturnu distancu između ruralnih i urbanih sredina. Jednodnevne ekskurzije, rad na zajedničkim projektima i povremeno izvođenje nastave u partnerskoj školi omogućili bi da deca bolje upoznaju onu drugu sredinu, metode rada i standarde nastave u drugoj školi. Ovi programi mogu da budu deo lokalne turističke ponude.

Pojačati rad pedagoških i psiholoških službi na savetovanju učenika završnih razreda u pogledu nastavka školovanja.

Ministarstvo omladine i sporta treba, u okviru Strategije za karijerno vođenje, posebno da apostrofira seoske škole. Na ovaj način podržale bi se postojeće službe koje često nemaju ni vremena ni kapaciteta da kvalitetno opsluže sve „isturene“ škole u svojoj nadležnosti.

Povećati dostupnost predškolskog obrazovanja, osnovnog obrazovanja i vannastavnih sadržaja deci sa invaliditetom u ruralnim sredinama.

Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo prosvete i Ministarstvo rada i socijalne politike treba da preporuče lokalnim samoupravama da posebno obrate pažnju na seosku decu i da osiguraju da se preporuke međuresorskih komisija za pružanje dodatne obrazovne podrške finansijski podržavaju i realizuju.

Formirati lokalne fondove za stipendiranje učenika srednjih škola i studenata sa sela u skladu sa lokalnim planovima ruralnog razvoja.

Lokalne samouprave treba iz sopstvenih budžeta i kroz javno-privatna partnerstva sa uspešnim lokalnim privrednicima, pogotovo u oblasti poljoprivredne proizvodnje i prehrambene industrije, da formiraju ovakve fondove namenjene siromašnoj deci sa sela. U saradnji sa **nevladinim organizacijama** aktivnim u oblasti unapređenja obrazovanja lokalne samouprave treba da informišu seosku decu o ovakvim mogućnostima i podstiču ih da nastave školovanje.

Ministarstvo prosvete treba da podrži i dopuni prethodnu akciju tako što će organizovati mentorsku podršku seoskoj deci (i njihovim porodicama) u srednjoj školi kroz nagrađivanje nastavnika-mentora za svako seosko dete koje uspešno okonča srednje obrazovanje.

Proširivati kapacitete učeničkih domova i internata za siromašnu decu sa sela.

Ministarstvo prosvete treba da redefiniše uslove prijema u domove za učenike srednjih škola tako da se više bodova dodeljuje za materijalno stanje, a da se učenicima sa sela dodeljuju dodatni bodovi. U saradnji sa lokalnim samoupravama treba tražiti rešenja za proširenje smeštajnih kapaciteta za ovu decu.

Za seosku decu sa najlošijim ekonomskim položajem treba povezati stipendiranje i besplatan smeštaj.

Promovisati predškolsko obrazovanje i vaspitanje.

Vrtići nisu zaživeli u seoskim sredinama. Roditelji ne misle da deca ne treba da idu u vrtić, ali lako odustaju od te ideje ako je usluga skupa, jer se na selu štedi svaki dinar. Stoga treba razmišljati kako se mogu smanjiti troškovi takve usluge, a da ona ostane ekonomski održiva u selima (ili čak o tome da ona bude besplatna). Nosioци ove preporuke trebalo bi da budu **lokalne samouprave i nevladine organizacije**.

Koristiti raspoložive, funkcionalne prostorije u selima za potrebe predškolskog obrazovanja.

Lokalna samouprava i mesna zajednica treba da se postaraju da se u okviru **škole** ili u **prostorijama mesne zajednice** osposobe prostorije za boravak dece (kao što je to u nekim selima učinjeno za lokalnu ambulantu). Pored obezbeđivanja prostora za obavezni predškolski program, **Ministarstvo prosvete** treba da podstiče upotrebu školskog prostora za povremene igraonice ili radionice u kojima bi učestvovala deca starijeg predškolskog i mlađeg osnovnoškolskog uzrasta. Treba i razvijati alternativne oblike predškolskog obrazovanja, koji se pominju u novom Zakonu o predškolskom obrazovanju i vaspitanju.

Organizovati putujuće vrtiće.

Ministarstvo prosvete, Ministarstvo za državnu upravu i lokalnu samoupravu i **Ministarstvo rada i socijalne politike** treba zajedno da podstiču lokalne samouprave da nabavljaju i opremaju autobuse koji bi bili edukativne igraonice, a koji bi stajali na raspolaganju deci iz sela nekoliko puta nedeljno po nekoliko sati.

Na isti način se mogu opremiti i putujuća biblioteka i IT centar, koje bi mogli da koriste i odrasli stanovnici sela.

Unapređivati resurse za sportske manifestacije i rekreativno bavljenje sportom.

Ova obaveza bi trebalo da bude u nadležnosti **lokalnih samouprava**, ali bi se realizovala u saradnji sa **Mrežom za ruralni razvoj**. Za sređivanje sportskih objekata, pogotovo za izgradnju sportskih sala, sredstva bi se mogla obezbediti podsticanjem socijalno odgovornog poslovanja uspešnih privrednika u regionu (javno-privatno partnerstvo), ali i preko samodoprinosa uspešnih gazdinstava i zadruga u samom selu. Ovde bi trebalo potražiti opcije za projektno finansiranje, ali neki od ovakvih objekata mogli bi da postignu održivost i kroz samofinansiranje putem rentiranja u turističkoj ponudi (sportskim ekipama, ali i svim drugim posetiocima).

Ove aktivnosti treba uskladiti sa akcionim planovima za smanjivanje nasilja i unapređenje zdravlja dece.

.2.4 Preporuke usmerene na unapređenje kvaliteta usluga zdravstvene zaštite

Povećati obuhvat zdravstvenim osiguranjem žena sa sela.

Lokalne samouprave, nevladine organizacije i Mreža za ruralni razvoj treba da obezbede ženama na selu dostupne i razumljive informacije o načinima za ostvarivanje zdravstvenog osiguranja.

Odbor za zdravlje i porodicu Narodne skupštine Republike Srbije treba u procesu reforme Zakona o zdravstvenom osiguranju da preispita mogućnost uvođenja dodatnih odredbi koje bi omogućile lakše ostvarivanje prava na zdravstveno osiguranje ženama sa sela, ali i drugim članovima porodice, kao i mogućnost kratkoročnog besplatnog osiguranja u hitnim slučajevima.

Ministarstvo zdravlja treba da podrži osnivanje lokalnih saveta za zdravlje i da podstakne promotivnu kampanju o važnosti i mogućnostima ostvarivanja zdravstvenog osiguranja među ženama na selu, ali i članovima njihovih porodice.

Povećati dostupnost preventivne zdravstvene zaštite i promociju zdravlja u udaljenim ruralnim oblastima.

Ministarstvo zdravlja treba da pojača nadzor nad preventivnim i informativnim radom regionalnih zavoda za javno zdravlje u seoskim sredinama u cilju intenziviranja njihovog rada.

Zavodi za javno zdravlje, zajedno sa **lokalnim samoupravama**, treba da izvrše pritisak na domove zdravlja da pojačaju kontrolu kvaliteta rada patronažnih službi i da informišu seosko stanovništvo o mogućnostima korišćenja savetovališta u domovima zdravlja.

Ministarstvo zdravlja treba da podstiče domove zdravlja da aktivnije učestvuju na konkursima ovog ministarstva za projekte koji bi trebalo da unaprede dostupnost i kvalitet zdravstvene zaštite seoskog stanovništva.

Ministarstvo zdravlja Republike Srbije i **Fond za zdravstveno osiguranje** treba da izmene kapitačnu formulu tako da se prepozna rad lekara u generacijski mešovitim sredinama (promena formule s obzirom na proporciju starih i dece u lokalnom stanovništvu), kao i s obzirom na razućdenost naselja i udaljenost od grada, kako bi se lekari podstakli da dolaze i ostaju u seoskim sredinama. **Fond za zdravstveno osiguranje** treba da redefiniše ugovore sa domovima zdravlja tako što će poboljšati finansiranje uzimajući u obzir ove izmene.

Unaprediti zdravstvenu zaštitu seoske dece sa invaliditetom.

Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo prosvete i Ministarstvo rada i socijalne politike treba da podstiču zavode za javno zdravlje da unapređuju rad domova zdravlja (lekara i patronažnih sestara) u pružanju usluga deci na osnovu odluka lokalne međuresorske komisije za procenu potreba za pružanjem dodatne zdravstvene podrške deci.

Domovi zdravlja i nevladine organizacije treba da obučavaju roditelje o pravima i načinu pokretanja procedure kod lokalne međuresorske komisije za procenu potreba za pružanjem dodatne obrazovne, zdravstvene ili socijalne podrške deci.

3.2.5 Preporuke usmerene na unapređenje kvaliteta usluga socijalne zaštite

Podizati svest o značaju penzijsko-invalidskog osiguranja i informisati žene o mogućnostima regulisanja ovog oblika osiguranja.

Fond za penzijsko i invalidsko osiguranje treba da sagleda težinu problema u vezi sa regulisanjem penzijsko-invalidskog osiguranja kod ove grupe i da pronađe rešenja koja će u datim uslovima podsticati žene da regulišu ovaj oblik osiguranja. Da bi se to postiglo, treba obaviti analizu po godinama i pronaći odgovarajuće mere za one žene koje ne bi stigle da ostvare pravo na penziju čak i da sada počnu da uplaćuju osiguranje.

Povećati informisanost seoskih domaćinstava.

Lokalni centri za socijalni rad, u saradnji sa **nevladinim organizacijama**, treba aktivno da rade na promovisanju postojećih formi pomoći koja je dostupna kroz sistem socijalne zaštite, kao i na procedurama za dobijanje materijalne pomoći na lokalnom i nacionalnom nivou (MOP, dečiji i roditeljski dodatak, jednokratna pomoć).

Povećati dostupnost usluga socijalne zaštite.

Ministarstvo za rad i socijalnu politiku treba da poveća mobilnost i da radi na senzibilizaciji radnika CSR za rad sa seoskim stanovništvom.

Jačati kapacitete pružalaca usluga socijalne zaštite.

Ministarstvo za rad i socijalnu politiku, u saradnji sa **nevladinim organizacijama** koje imaju veliko iskustvo u pružanju usluga, treba da radi na unapređenju znanja i veština postojećih pružalaca usluga, ali i na razvoju novih, koji bi bili posebno senzibilisani za rad sa seoskim stanovništvom.

Povećati dostupnost usluga za brigu o starima na selu.

Lokalne samouprave, u saradnji sa **centrima za socijalni rad i nevladinim organizacijama** aktivnim u oblasti brige o starima, treba da razviju mrežu usluga podrške starim osobama na selu. Ova inicijativa treba da obezbedi kvalitetnije usluge za starije žene, da rastereti mlađe žene i da im omogući da budu ekonomski aktivnije. Ovo takođe može biti prilika za otvaranje novih radnih mesta u ekonomiji nege na selu.

Podizati svest žena o različitim oblicima nasilja u porodici, o njihovim pravima i o uslugama podrške.

Ministarstvo rada i socijalne politike treba da podstiče veću aktivnost centara za socijalni rad u radu sa seoskim ženama na prepoznavanju različitih ponašanja kao oblika nasilja te na promovisanju prava i procedura za zaštitu od nasilja koje su uspostavljene na nivou različitih institucija.

Povećati dostupnost usluga deci sa invaliditetom koja žive u seoskim sredinama.

Ministarstvo za rad i socijalnu politiku treba da podstiče i potpomaže saradnju lokalnih samouprava i centara za socijalni rad u individualizovanoj podršci deci sa invaliditetom i njihovim porodicama radi njihovog lakšeg pristupa sistemu socijalne zaštite.

Povećati broj radnika u centrima za socijalni rad u skladu sa potrebama.

Kao neophodan preduslov za ostvarivanje prethodnih preporuka, **Ministarstvo finansija** treba da podrži i odobri povećanje broja zaposlenih u CSR u skladu sa predloženim planom Ministarstva rada i socijalne politike.



4. IPARD PROGRAM

Pored analize i preporuka vezanih za poboljšanje kvaliteta života na selu i poboljšanje pristupa uslugama o kojima se govori u ovom dokumentu, **predlažemo meru za program pomoći IPARD** (Instrument for Pre-Accession Assistance for Rural Development) **koja bi mogla značajno da utiče na rešavanje gore navedenih problema i presudno da utiče na kvalitet života seoskog stanovništva**, kakav je neophodan za njihov ostanak na selu, a samim tim i za opstanak sela.

4.1. O IPARD programu

Da bi se uprostio sistem pomoći i da bi se ostvarili maksimalni efekti od uloženi sredstava kroz pojednostavljivanje administracije, kontrole, izveštavanja i evaluacije ostvarenih rezultata, Evropska komisija je donela odluku da sve pretpristupne fondove (Phare, ISPA, SAPARD i CARDS) zameni novim mehanizmom – Instrumentom pretpristupne pomoći (IPA).¹⁹ Regulativa IPA definiše obim i tip podrške namenjene zemljama Zapadnog Balkana za period 2007–2013. godine.

Zemljama koje pristupaju EU namenjena je pomoć u procesu prilagođavanja njihovih agrarnih sektora standardima i procedurama kakve predviđa *acquis communautaire*, kao i pomoć za rešavanje primarnih razvojnih ograničenja u ruralnim područjima. Zemlje centralne i istočne Evrope koristile su pretpristupni program pomoći SAPARD. Zemljama Zapadnog Balkana namenjen je program pomoći IPARD, a mogu da ga koriste od momenta kada dobiju status zemlje kandidata. Program pomoći IPARD, sledeći iskustva programa SAPARD, predviđa dostizanje visoke konzistentnosti sa reformisanom politikom ruralnog razvoja EU već tokom pretpristupnog perioda.

¹⁹ IPA – Instrument for Pre-accession Assistance, Regulation EC. 1085/2006, 17. jul 2006. godine.

Tabela 1. Mere podrške ruralnom razvoju u okviru programa IPARD

Mere unapređenja efikasnosti tržišta i implementacija EU standarda (OSA 1)

- Investicije u farme za restrukturiranje i podizanje standarda na nivo EU
- Pomoć u uspostavljanju proizvođačkih grupa i asocijacija
- Investicije u preradu i marketing poljoprivrednih proizvoda i proizvoda ribarstva (za restrukturiranje i podizanje standarda na nivo EU)

Pripreme akcije za implementaciju „agro-environmental“ mera i LEADER pristupa (OSA 2)

- Implementacija mera i akcija za uređenje životne sredine i pejzaža
- Priprema lokalnih i javno-privatnih partnera za implementaciju lokalnih razvojnih strategija

Razvoj ruralne ekonomije (OSA 3)

- Unapređenje i razvoj ruralne infrastrukture
- Razvoj i diversifikacija ruralnih ekonomskih aktivnosti
- Trening i edukacija
- **Tehnička pomoć**

Korišćenje sredstava iz fonda programa IPARD nije bezuslovno. Da bi se ta sredstva dobila, najpre treba *usvojiti Nacionalni program za ruralni razvoj* kao okvirni program razvoja poljoprivrede i ruralnih područja zemlje kandidata u periodu 2007–2013. godine. Ovaj plan donosi nacionalna institucija zadužena za ruralni razvoj, odnosno ministarstvo kome je delegirana ova obaveza. U slučaju Srbije to je MPTŠV, mada su neke zemlje imale drugačija rešenja pošto se pitanjima ruralnog razvoja bave i druga ministarstva, poput ministarstava za regionalni razvoj, privredu ili finansije.

Programom za ruralni razvoj predviđaju se mere podrške koje će finansirati sredstvima programa IPARD i koje moraju da korespondiraju sa merama koje će se finansirati iz nacionalnog budžeta (Nacionalni program).

Program ruralnog razvoja mora usvojiti i Evropska komisija. Potom treba *ratifikovati višegodišnji finansijski dogovor* između EU i zemlje kandidata za članstvo u nacionalnoj skupštini. Posle toga sledi *formiranje Agencije za plaćanje* (koja najpre treba da dobije nacionalnu akreditaciju, a zatim i akreditaciju Evropske komisije), *Upravnog tela* (Management Authority) i *Ministarske grupe*.

Preduslov za potpisivanje višegodišnjeg sporazuma sa EU jeste višegodišnje planiranje budžeta od strane nacionalnih institucija. Budžetsko planiranje mora pokriti period trajanja nacionalnog programa i programa IPARD. Program mora da definiše mere za ruralni razvoj, što podrazumeva i definisanje izvora finansiranja, pa se neke mere mogu finansirati samo iz nacionalnog budžeta, dok se neke druge mere, za čije se finansiranje očekuje podrška kroz program IPARD, obavezno predviđa sufinansiranje iz nacionalnog budžeta.

Takođe, sam program IPARD i mere koje se žele akreditovati za finansiranje iz sredstava ovog programa moraju imati jasnu liniju demarkacije pri definisanju izvora finansiranja za pojedine mere. IPARD ne dopušta preklapanje u finansiranju pojedinih mera u smislu da se za iste intervencije mogu ostvariti dotacije iz različitih izvora.

Program ruralnog razvoja mora se zasnivati na analizi stanja, a ona treba da prikaže sve relevantne parametre stanja u ruralnim oblastima, sa posebnim naglaskom na ograničenja i deficite sa kojima se ruralna područja sreću. Ova analiza predstavlja osnovu za definisanje vizije, ciljeva, mera i indikatora. Opšti pristup podrazumeva da se pitanja kao što su ravnopravnost polova, zaštita životne sredine i/ili druge nacionalno specifične teme uzimaju kao značajne za sve sektore, a posebno se ističe uticaj pojedinih ciljeva i mera na njih. Potreba da se položaj žena u ruralnoj ekonomiji posebno tretira prepoznaje se u evropskoj političkoj praksi duže od deset godina, još iz vremena priprema za program ruralnog razvoja za prethodni budžetski period 2000–2006. i kreiranja AGENDE 2000. (vidi http://ec.europa.eu/agriculture/publi/women/broch_en.pdf).

Pristup koji se do danas zagovara podrazumeva da se prilikom evaluacije projekata koji se finansiraju iz fonda EU za ruralni razvoj kao kriterijum uvodi i participacija žena. **Ne postoji opšte pravilo kojim se reguliše vrsta podrške kod koje žene mogu imati prioritet. To je prepušteno nacionalnim politikama i one treba same da procene i postave okvir primeren sopstvenim prilikama.** Međutim, Evropska komisija je razvila vrlo precizna uputstva za evaluaciju intervencija u oblasti ruralnog razvoja za programski period 2007–2013. godine. Ovi indikatori sadržani su u aneksu Uredbe broj 1974/2006 EZ (Common monitoring and evaluation framework,

Rural Development Policy 2007–2013). U okviru predviđenog paketa uputstava, Annex 3 – Indicator guidance obuhvata poglavlja G – *Baseline indicators fiches*, H – *Output indicator fiches* i I – *Result indicator fiches*, u kojima je definisano da se tretman žena i mladih posebno uvažava u programskim opredeljenjima nacionalnih politika (vidi http://ec.europa.eu/agriculture/rurdev/eval/index_en.htm).

Iako ne postoji način da se prioritarno definišu mere koje su specifično usmerene na poboljšanje kvaliteta života žena i dece, moguće je predvideti mere za rešavanje problema koji prvenstveno pogađaju ove grupe, ali i stare osobe i ostale marginalne grupe. Problemi koji se prvenstveno odnose na fizičku infrastrukturu i socijalne usluge utiču na depopulaciju sela i migracije stanovništva iz sela u gradove i stvaraju višestruke probleme koji nisu samo ekonomske, već i socijalne, psihološke i kulturološke prirode i tiču se čitave populacije, te je stoga neophodno pristupiti rešavanju problema koji drastično smanjuju mogućnosti zapošljavanja žena i njihovo ravnopravno uključivanje u ekonomske tokove.

Investicije u oblasti poboljšanja uslova života predstavljaju neophodan preduslov za uspeh svih drugih intervencija koje se finansiraju iz programa podrške ruralnom razvoju, odnosno za uspešan sveobuhvatni ruralni razvoj. Kako nepostojanje usluga negativno utiče na diversifikaciju ruralne ekonomije i opšte poboljšanje stanja u toj oblasti, neophodno je upravo razvijati usluge i tako zapravo investirati u proizvodnju, a ne ulaganjem u potrošnju kroz uobičajene subvencije.

4.2. Predlog mere za diversifikaciju ruralne ekonomije i poboljšanje kvaliteta života

IPARD – Osa 3
Mera: Diversifikacija i razvoj seoskih privrednih delatnosti – sektor usluga
(Član 12. Uredbe (EZ) broj 1085/2006; član 180. Uredbe (EZ) broj 718/2007)
Kód mere: 302

Obrazloženje

Seoske oblasti u Srbiji odlikuju negativni trendovi u pravcu privrednog i društvenog propadanja i depopulacije, pa bi trebalo obezbediti podršku koja će omogućiti bolji pristup osnovnim uslugama za privredu i seosko stanovništvo kako bi se poboljšao ili održao kvalitet života i povećala atraktivnost pojedinih oblasti.

U okviru diversifikacije privrednih delatnosti otvaraju se mogućnosti za sve vrste preduzeća, i za nova i za postojeća preduzeća/organizacije/grupe, da razvijaju, promovišu ili proširuju osnovne usluge u seoskim područjima kao dodatni izvor prihoda.

Sprovedenjem diversifikacije privrednih delatnosti u seoskim područjima kroz poboljšanje osnovnih usluga u seoskim područjima postiže se najvažniji cilj – sprečavanje odlaska mladih ljudi iz seoskih oblasti kroz otvaranje novih radnih mesta i očuvanje postojećih. U isto vreme, obezbeđivanjem boljeg pristupa uslugama vodi se briga o dvema najugroženijim kategorijama u seoskim oblastima, ženama i deci.

Sadržaj mere

Podrška obuhvata ustanovljavanje osnovnih usluga, uključujući ulaganja u postojeće ili nove zgrade i druge objekte u seoskim oblastima, kao što su:

- zdravstvene ustanove i ustanove za brigu o deci,
- infrastruktura za sport, rekreaciju i slobodno vreme,
- pružanje usluga u oblasti jačanja zajednice (briga o starim licima, briga o životinjama),
- usluge za povezivanje i pružanje usluga Interneta (komunikacione aktivnosti) – IT centri, pristup Internetu, veštine upotrebe računara i Interneta kroz strukture zajednice,
- određene ustanove koje se bave umetnošću i kulturom, šire aktivnosti zajednice i kulturne aktivnosti, biblioteka,
- usluge prevoza za seosko stanovništvo (npr. minibusi),
- druge vrste privrednih usluga (npr. mehaničke radionice, frizerski saloni).

Prihvatljivi troškovi

Ulaganje u osnovna sredstva:

- izgradnja/rekonstrukcija objekata,
- nabavka i ugradnja opreme (uključujući i računarsku opreme, softver, pristup Internetu),
- opšti troškovi (režijski troškovi) pripreme projekta (maksimalno 12% prihvatljivih troškova).

Neprihvatljivi troškovi

Sve aktivnosti koje bi mogao da finansira neki drugi organ predviđen ustavom.

Ciljevi

Usluge u sektorima, kao deo Mere 302, imaju sledeće ciljeve:

- povećanje obima usluga za seoske stanovnike i poboljšanje kvaliteta usluga,
- poboljšanje društvene strukture u seoskim područjima,
- diversifikacija u nepoljoprivredne delatnosti,
- dostupnost za sve starosne, rodne i društvene grupe u datoj zajednici,
- stvaranje novih radnih mesta kroz razvoj i diversifikaciju osnovnih usluga,
- očuvanje postojećih radnih mesta,
- povećan prihod od korisnika iz seoskog stanovništva kroz razvoj i diversifikaciju usluga.

Krajnji korisnici

Usluge u sektoru pod Merom 302 usmeravaće se na mala preduzeća (sa najviše 10 zaposlenih, prema nacionalnom zakonodavstvu), NVO sektor i poreske obveznike PDV-a.

Geografski opseg

Krajnji korisnici usluga u sektoru pod Merom 302 jesu naselja do 20.000 stanovnika na čitavoj teritoriji Republike Srbije.

Kriterijumi za kvalifikovanje za usluge u sektoru pod Merom 302

- Ulaganje mora biti u skladu sa standardima zajednice na kraju realizacije ulaganja, a za novouspostavljene standarde važe posebni uslovi.
- Preduzeće/holding/NVO mora da poštuje relevantne minimalne nacionalne standarde u pogledu zaštite životne sredine, javnog zdravlja, zdravlja životinja i biljaka, dobrobiti životinja i bezbednosti zanimanja u vreme kada se odlučuje o dodeli. Tamo gde su minimalni nacionalni standardi zasnovani na standardima zajednice bili uvedeni neposredno pre primanja zahteva, može se odobriti pomoć bez obzira na neusklađenost sa tim standardima pod uslovom da preduzeće ispunjava nove standarde do kraja realizacije ulaganja.
 - Korisnik mora predstaviti ekonomsku održivost uz pomoć poslovnog plana.
 - Dozvoljeno je učestvovanje početnicima (novi preduzetnici / nove nevladine organizacije).
 - Korisnik mora dokazati da je ispunio svoje ranije obaveze prema državi.

Kriterijumi za rangiranje

Ulaganja po sektoru pod Merom 302 ocenjuju se u skladu sa sledećim kriterijumima:

- ulaganja u osnovne usluge – 30 poena,
- ulaganja u seoski turizam – 25 poena,
- ulaganja u preradu na farmama – 20 poena,
- ulaganja u obnovljive izvore energije – 15 poena,
- ulaganja u direktan marketing – 15 poena,
- ulaganja u tradicionalne zanate – 10 poena.

Dodatni kriterijumi za rangiranje ako postoji više projekata za jedan sektor

- ulaganje se preporučuje LAG odobrenjem (preporuka treba da se napravi nakon usvajanja LAG Strategije za seoski razvoj) – 25 poena,
- ulaganje će sprovesti preduzimač/korisnik ženskog pola iz NVO – 20 poena,
- ulaganje će sprovesti mlada osoba preduzimač/korisnik iz NVO (mlađa od 40 godina) – 15 poena,
- ulaganje će se sprovesti u LFA oblasti (manje povoljna oblast) – 15 poena.

Maksimalan broj poena: 100

Nivo pomoći

Iznos javne pomoći predstavljaće do 50% ukupnih ulaganja u projekat (75% EU, 25% nacionalni fondovi).

Maksimalna ukupna vrednost prihvatljivih ulaganja po projektu iznosi 250.000 €. Dozvoljena su najviše tri prihvatljiva ulaganja u usluge u sektoru pod Merom 302 po korisniku u periodu trajanja programa IPARD. Isplate za ulaganja mogu se primati u jednoj rati ili u više rata u skladu sa fiksnim detaljima u ugovoru koji je potpisan sa Agencijom za plaćanje. Započinjanje novog projekta nije uslovljeno završetkom već započetog projekta.

Pokazatelji za praćenje i evaluaciju

Osnovni:

- neto stopa migracija,
- razvoj usluga u sektoru,
- razvoj zapošljavanja u uslugama u seoskim područjima,
- privredni razvoj u uslugama u seoskim područjima.

Prema učinku:

- broj korisnika (podela prema polu, starosnoj kategoriji i vrsti usluga),
- iznos realizovane javne potrošnje,
- broj podržanih akcija novih usluga (podela po vrsti akcije),
- broj podržanih malih preduzeća/NVO (podela prema statusu, starosnoj kategoriji, polu i vrsti malog preduzeća/NVO).

Rezultat:

- povećan broj usluga koje se koriste (podela prema starosti i polu),
- povećan broj novih radnih mesta (podela prema starosti i polu),
- stanovništvo u seoskim područjima koje koristi poboljšane usluge.

Uticaj:

- stvaranje novih radnih mesta (podela prema starosti i polu),
- privredni rast (porast u BDV).

Literatura

„Aktivno učenje“ u kombinovanim odeljenjima (2005), Beograd: Centar za evaluaciju.

Anketno istraživanje višestrukih pokazatelja stanja i položaja dece i žena u Srbiji (Multiple Indicator Cluster Survey), UNICEF, RZZS Srbije, 2005. (MICS3)

Babović, M. (2009a) „Radne strategije i odnosi u domaćinstvu: Srbija 2003–2007“, u Tomanović, S, Milić, A. (ur.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, ISIFF, Beograd.

Babović, M. (2009b) „Rodna ravnopravnost i poboljšanje položaja žena“, u *Milenijumski ciljevi razvoja u Srbiji – izveštaj za 2009. godinu*, Vlada RS, UNDP (u pripremi)

Babović, M, Vuković, O. (2008) *Žene u statusu pomažućih članova poljoprivrednih domaćinstava: položaj, uloge i socijalna prava*, UNDP, Beograd.

Babović, M. (2007) *Položaj žene na tržištu rada u Srbiji*, UNDP, Beograd.

Bogdanov, N. (2007) *Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija*, Beograd: UNDP.

Chant, S. (2007) *Gender, Generation, Poverty: Exploring the 'Feminisation of Poverty' in Africa, Asia and Latin America*, Edward Elgar, Cheltenham.

Cvejić, S. (2006) *Korak u mestu*. Beograd: ISIFF.

Cvejić, S., Babović M., Petrović, M., Bogdanov, N i Vuković, O. (2010) *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije*, Beograd: UNDP.

Deere, D.C, Ros, Ch.R. (2010) „The gender asset gap: what do we know and why does it matter?“, *Feminist Economics*, 12, (1): 1–50.

Evropska platforma za borbu protiv siromaštva i socijalne isključenosti: Evropski okvir za socijalnu i teritorijalnu koheziju, Evropska komisija, 2010.

Ivić, I. (2009) Problemi obrazovanja seoskog stanovništva u Srbiji. Rad predstavljen na skupu *Obrazovanje seoskog stanovništva*, SANU.

Nacionalni plan akcije za decu Republike Srbije, Savet za prava deteta Vlade Republike Srbije, 2004.

Penev, G. (ur.) (2006) *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine*, Republički zavod za statistiku, IDN CDI, DDS, Beograd.

Praćenje socijalne isključenosti u Srbiji, Vlada Republike Srbije i Republički zavod za statistiku, april 2010.

Razavi, Sh. (1999) 'Gendered Poverty and Well-Being: Introduction', *Development and Change*, 30:3, 409-33.

Republički zavod za statistiku (2003) *Stanovništvo: školska sprema i pismenost*, Beograd.

Republički zavod za statistiku (2009) *Anketa o radnoj snazi, 2009*, Beograd.

Santiago, C, Gardener, E.P.M, Molyneux, P. (2005) *Financial exclusion*, Basingstoke, Palgrave Macmillan.

Sarma, M. (2008) *Index of Financial Inclusion*, Working paper no. 215, Indian Council for Research on International Economic Relations.

Seoski obrazovni turizam u službi ruralnog razvoja u Srbiji: mapiranje potencijala za dečji, omladinski i porodični turizam, Obrazovni forum, 2010.

Serbia Social Assistance and Child Protection Note, World Bank, 2006.

Siromaštvo sa mnogo lica. Analiza siromaštva dece u Srbiji, UNICEF, 2004.

Stanković, B. (2006) „Obrazovne karakteristike stanovništva“, u Penev, G. (ur.) *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine*, Republički zavod za statistiku, IDN CDI, DDS, Beograd, str. 82–91.

Stanje dece u Srbiji 2006, UNICEF, 2006.

Studija o životnom standardu, 2002–2007. (2008). Beograd: Republički zavod za statistiku.

Thorat, U. (2007) *Financial inclusion – the Indian experience*, govor održan na HMT-DFID Financial Inclusion Conference 2007, London, 19 June 2007.

Napredak u realizaciji milenijumskih ciljeva razvoja u Republici Srbiji. 2009, Vlada RS, UN.

Vujović, Jovanović, Dejanović (2006) *Dečji rad u Srbiji*, Beograd: Centar za prava deteta.

Zdravlje stanovnika Srbije (2008). Institut za javno zdravlje Srbije.



PRILOG 1

IZVEŠTAJ IZ FOKUSIRANIH GRUPNIH DISKUSIJA

1. Uvod

U okviru projekta „Studija o trenutnom pristupu uslugama u ruralnim oblastima, preprekama pristupu i potencijalnim rešenjima“, SeConS je za potrebe programa Ujedinjenih nacija *Održivi turizam u funkciji ruralnog razvoja* realizovao seriju fokusiranih grupnih diskusija sa relevantnim akterima na lokalnom nivou u odabranim područjima Srbije (centralna Srbija, istočna Srbija, južni Banat na Dunavu i donje Podunavlje). Ova analiza je deo šireg programa „Održivi turizam za ruralni razvoj“ koji zajednički sprovode agencije UN (UNDP, UNEP, FAO, UNWTO i UNICEF) i nacionalni partneri (Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede i Turistička organizacija Srbije). Kao partneri u realizaciji komponenti programa koje se odnose na decu javljaju se Ministarstvo prosvete i drugi nacionalni partneri.

Glavni cilj fokusiranih grupnih diskusija je bio da se stekne uvid u potrebe žena i dece na selu za socijalnim uslugama, u kvalitet i dostupnost ovih usluga, kao i uvid u glavne prepreke koje ometaju njihovo uspešnije pružanje. Sa istim ciljem posmatran je i širi kontekst mogućnosti ekonomskog i socijalnog unapređenja života na selu, što podrazumeva aktivnost čitavog domaćinstva, kao i povezivanje lokalne administracije i drugih lokalnih aktera relevantnih za poboljšanje socijalnih usluga na selu. Ovaj cilj je usmeren na unapređenje položaja žena i dece u ruralnim sredinama, što je važan elemenat održivog razvoja sela, a vezan je za mere iz 3. ose programa IPARD (razvoj ruralne ekonomije i društva) – unapređenje i razvoj ruralne infrastrukture i razvoj i diversifikacija ruralnih ekonomskih aktivnosti. Diskusije su obavljene u sledećim selima: Leskovice (Valjevo), Izbište (Vršac), Temska (Piroć) i Kumane (Veliko Gradište). U svakom od sela diskusije su održane sa 5 ciljnih grupa:

- deca od 12 do 14 godina koja pohađaju osnovnu školu,
- deca od 15 do 19 koja pohađaju srednju školu ili su prekinula školovanje,
- žene iz seoskih domaćinstava starosti 27–55 godina,
- muškarci koji su nosioci gazdinstva,
- pružaoci socijalnih usluga i predstavnici lokalne administracije.

2. Kvalitet života i potrebe dece

2.1. Predškolsko obrazovanje

Na pitanje o potrebama za predškolskim obrazovanjem najviše su odgovarale učesnice ženske FGD. Najpre valja istaći da se ispostavilo da decu u predškolskom uzrastu najčešće čuvaju i gaje same majke, a retko babe i dede. Babe i dede to čine samo povremeno i samo u višegeneracijskim domaćinstvima.

U načelu, žene imaju stav da deca tog uzrasta treba da idu u vrtić i da bi to za njih bilo korisno. Međutim, odmah se uočavaju tri velika problema koja stoje na putu razvijanju ove usluge. Prvi je loše stanje infrastrukture u nekim selima, tj. nepostojanje odgovarajućeg objekta za ovu namenu te loš put i transport do sela, što otežava dolazak vaspitača na posao, pogotovo u udaljenija sela. U nekim selima već postoji iskustvo sa pokretanjem rada vrtića, ali su vrtići radili kratko jer su vaspitači brzo odustajali, čak i ako je selo udaljeno svega nekoliko kilometara od opštinskog centra.

Drugi problem je veoma loša finansijska situacija u velikom broju ruralnih domaćinstava. I najmanji trošak za pohađanje vrtića predstavljao bi za ova domaćinstva teret koji se može izbeći tako što dete ostaje kod kuće, na oku majci koja ionako provodi čitav dan u kući ili oko kuće. Posredno, ovakva odluka dodatno otežava odluku žena da iskorače iz kruga ekonomske reprodukcije gazdinstva i potraže (ili stvore) neki drugi posao na tržištu rada.

Treći problem je vezan za činjenicu da male dece u selima ima sve manje i da je u jednom selu teško oformiti dovoljno veliku grupu polaznika. Pokretanje vrtića u jednom selu u kojem bi se okupljala i deca iz obližnjih sela bilo bi nerealno, što zbog stanja putne mreže i troškova transporta, što zbog potrebe da deca putuju uz pratnju nekog od roditelja, a to bi ovima oduzimalo mnogo vremena od redovnih radnih obaveza.

Obavezna predškolska nastava se u selima odvija u okviru škole, uz napomenu da je prvih godina od uvođenja ovog programa učešće seoske dece bilo manje nego učešće gradske dece, a pogotovo učešće dece iz romskih i drugih siromašnih porodica (HDR Srbija, 2010).

„Naša deca nikada nisu imala vrtić, to je velika greška. Da smo imali vrtić, deca ne bi toliko bila uskraćena, a i jedna osoba bi dobila posao.“
(Učesnica ženske FGD u Velikom Gradištu)

2.2. Osnovno obrazovanje

Iako zvanični podaci pokazuju da je učešće seoske dece u osnovnom obrazovanju zadovoljavajuće, a da se prekid obrazovanja prvenstveno javlja među romskom decom, činjenica da u Srbiji oko 70% naselja ima osnovnu školu, ali da oko 60% ukupnog broja škola čine seoske škole koja pohađa svega 10% dece, govori da obrazovanje seoske dece u uslovima depopulacije ruralnih sredina predstavlja veliki pritisak na obrazovni sistem, pre svega u pogledu finansiranja. To veoma otežava rešavanje problema u osnovnom obrazovanju seoske dece. Ovi problemi su u nekim sredinama veoma izraženi. Fokusirane grupne diskusije su pokazale da u funkcionisanju seoskih škola mogu postojati velike razlike, u rasponu od škole u kojoj postoje vannastavne aktivnosti i u kojoj pedagog aktivno radi na vaspitanju i usmeravanju dece do škole u koju deca putuju preko 2 sata (a zimi povremeno i izostaju zbog neprohodnosti puteva) i nose vodu za piće u flašicama jer celo selo ima problem sa vodosnabdevanjem.

Dakle, u nekim selima su problemi sa osnovnim obrazovanjem veliki. Postoje deca koja ustaju u 5 sati ujutru da bi posle 2 sata pešačenja stigla na autobus koji će ih odvesti do škole, a u zimskim mesecima je i to problem, jer loš put postaje neprohodan za školski autobus. Ipak, može se reći da su generalno i deca i roditelji svesni značaja obrazovanja za unapređenje kvaliteta života i da prema školskim obavezama i jedni i drugi imaju pozitivan stav. S druge strane, seoska deca u velikoj meri dele životnu sudbinu svojih porodica. Većina njih, pogotovo muška deca, učestvuju u radovima na gazdinstvu, mada gotovo svi tvrde da ih to ne ometa u školskim obavezama i da mogu da odbiju rad na gazdinstvu onda kada imaju mnogo školskih obaveza. Zanimljivo je, međutim, da situacije kada ne mogu da postignu i da pomognu na gazdinstvu i da završe školske obaveze nisu česte, jer stepen opterećenja školskim obavezama nije velik, a broj vannastavnih edukativnih sadržaja je veoma ograničen. Treba primetiti da ovakav intenzitet školskih obaveza po svoj prilici daje lošiji ishod obrazovnog procesa, pa neki roditelji konstatuju da pri upisu i tokom pohađanja srednje škole seoska deca zaostaju za gradskom decom, što ih demotiviše da nastave školovanje. Sve ovo ukazuje na potrebu da se u seoskim školama generalno uspostave viši standardi, a pogotovo na potrebu da se obogate vannastavni sadržaji u školama i poveća ponuda dodatnih aktivnosti u selima.

„Meni je škola udaljena 20 km ukupno, do stanice imam 11 km. Krećem u 5, na stanici sam u 7, čekam autobus 15 minuta. Nekad usled jakog vetra dođe do formiranja snežnih nanosa i ne može da se prođe.“ (Dete iz Valjeva, 12–14 godina)

„Pomažem tati oko poljoprivrednih poslova, a i oko stoke, skoro svakodneвно.“ (Dete iz Vršca, 12–14 godina)

„Nema dovoljno nastavnika, iz istorije čekamo da nam dođe nastavnica pa je to privremeno, a iz matematike su odeljenja spojena tokom cele godine.“ (Dete iz Vršca, 12–14 godina)

U izradi domaćih zadataka i učenju deca su samostalna, a kada je potrebno imaju podršku starije braće ili sestara, ili ređe roditelja. Roditelji ih oslobađaju kućnih poslova ako su opterećena školskim

obavezama. Deca uglavnom nemaju problem nedostatka prostora za rad na školskim obavezama; uvek mogu da se izdvoje u posebnu prostoriju, a veliki broj njih ima i svoju sobu. Njihova motivacija za učenje i njihova postignuća su kao i kod ostale dece. Poneko dete priznaje da ne voli školu, tj. da voli da se druži, ali ne voli da uči, a većina najviše voli predmete kao što su fizičko, likovno, istorija ili geografija. Može se reći da većina roditelja planiranjem životnog puta svoje dece nastoji da reši ili izbegne suštinske probleme zaostatka u razvoju seoskih sredina. Oni usmeravaju svoju decu ka nastavku školovanja nastojeći da im obezbede bolju poziciju na tržištu rada i mada žele da se sela bolje razvijaju i da deca ostanu da žive u toj sredini, shvataju da je za decu bolje rešenje da se presele u grad. Ovakav stav se reflektuje i na stavove same dece, koja u velikoj većini žele da se upišu u srednju školu, sa obrazloženjem da će tako uspešnije da se zaposle i da finansijski izdržavaju svoje porodice.

Drugi važan aspekt obrazovanja u kojem se prepoznaju problemi, uz dostupnost, jeste i kvalitet. Deca smatraju da su njihove škole dovoljno opremljene učilima i drugom školskom opremom, iako se nabiranje uglavnom svodi na tablu, geografsku kartu, računar i klupe. Poneko dete napominje da bi trebalo da imaju više računara, a više njih želi da ima pristup Internetu. U manjim selima deca iz prva četiri razreda pohađaju zajedničku nastavu. Kao što je već pomenuto, neki roditelji shvataju da se u seoskim školama postavljaju niži zahtevi nego u gradskim, što stvara teškoće ovoj deci u savladavanju nastavnih obaveza u nastavku školovanja. Kada planiraju kako će se dalje školovati, deca to uglavnom čine sama ili u razgovoru sa vršnjacima. Poneko dete je prijavilo da se savetuje sa roditeljima, ali većina roditelja smatra da je to stvar njihovog izbora i opredeljenja. Ipak, iz razgovora sa roditeljima se vidi da troškovi putovanja i smeštaja mogu biti odlučujući faktor pri izboru srednje škole i grada u kome se škola nalazi. U većem selu koje je udaljeno 3 km od Vršca pedagog igra aktivnu ulogu u informisanju dece o mogućnostima daljeg školovanja i stručnim profilima, što deci pomaže da bolje prepoznaju kojim pravcem žele da usmere svoje dalje školovanje. Deca su generalno loše informisana o mogućnostima stipendiranja i smeštaja u učeničkim domovima, iako znaju da ti oblici podrške postoje.

„Jako malo dece koja su završila našu seosku školu je završilo fakultet. Zato što..., to je moje lično mišljenje, da su u samom startu mnogo manje naučili nego deca u gradskim školama.“ (Učesnica ženske FGD iz Valjeva)

Vannastavne aktivnosti su ono u čemu su seoska deca najviše uskraćena u odnosu na decu iz grada, ali i u odnosu na svoje deklarirane potrebe i interesovanja. Ne treba umanjiti značaj kvaliteta života u seoskoj sredini (zdravija životna sredina, kontakt sa prirodom), ali seoska deca znaju kakve mogućnosti postoje za dodatno učenje ili zabavu i naslućuju koje su im dodatne veštine i praktična znanja potrebni za uspešno snalaženje u savremenom svetu, a za to su u velikoj meri uskraćena. Ponovo je škola u vršačkoj opštini ta u kojoj postoje neke vannastavne aktivnosti (folklor i neke sekcije), dok u drugim školama toga nema ili se vannastavne aktivnosti organizuju samo povremeno (stoni tenis, folklor, dvodnevni kurs računara i sl.). Deca su zainteresovana da u ponudi ima više sporta (pogotovo se žale na nedostatak sportskih sala koje bi koristila zimi), kurseva jezika, kurseva računara, više mogućnosti za pristup Internetu, kao i ekskurzija.

Jednako je važna i dostupnost vanškolskih sadržaja. Seoska deca veliki deo slobodnog vremena ispunjavaju radnim aktivnostima na gazdinstvu i u domaćinstvu. Nešto od toga se može shvatiti kao zabava i razonoda (npr. nega životinja), ali sve uglavnom ima ekonomsku funkciju. Ipak, ostaje slobodnog vremena i za igru i druženje, ali su te aktivnosti otežane, kako se vidi iz fokusiranih grupnih diskusija. Prvi veliki problem predstavlja to što u manjim i zabačenijim selima ima toliko malo dece da neka od njih moraju da prelaze po nekoliko kilometara kako bi se družila sa još jednim detetom svog ili približnog uzrasta. Razumljivo, zimi se ovakvi kontakti dodatno proređuju, pa je dete usmereno na druženje sa roditeljima ili, još češće, babama i dedama. Drugo, za mnoge aktivnosti im nedostaje odgovarajuća infrastruktura. Osim više puta pomenutog Interneta, deca bi volela da imaju sportske terene, ali i organizovane sadržaje kao što su sportski turniri ili kulturni događaji (priredbe, projekcije filmova, pozorišne predstave). Za zadovoljavanje ovakvih potreba seoska deca su uglavnom usmerena na grad, što s jedne strane defavorizuje

one koji žive u udaljenijim selima ili su lošijeg materijalnog položaja, a sa druge strane negativno utiče na motivaciju da se život nastavi u selu, čime se dodatno pojačava trend depopulacije ruralnih područja.

„Volim da idem u školu, ali ne volim matematiku, to mi je noćna mora. Ja dođem, igram se, družim se... Tamo u mom kraju ja sam jedino dete... Drug mi je udaljen 4–5 km.“

„Ja nemam vremena da se igram... Dođem u 5, zalivam povrće i voće do 8, onda moram da legnem da spavam, jer ustajem u 5.“ (Deca iz Valjeva, 12–14 godina)

2.3. Srednje obrazovanje i planovi za studiranje

Razgovor sa decom srednjoškolskog uzrasta je pokazao da se većina seoske dece odlučuje za srednje obrazovanje. Ovu odluku donose uglavnom samostalno, poneko uz savetovanje sa nastavnicima iz osnovne škole ili sa roditeljima. Roditelji po pravilu podržavaju detetov izbor škole. Od školovanja odustaju oni koji postižu slabije rezultate i nisu zainteresovani za dalje školovanje, ali i ta deca imaju podršku roditelja za takvu odluku. Kod devojčica se dešava da obrazovanje prekidaju zbog udaje, a ovo se znatno češće dešava kod romskih devojčica nego kod ostalih. Majke su u diskusiji potvrdile da je to bilo „normalno“ u vreme kad su one bile mlade, kada su preovlađivale tradicionalističke vrednosti, ali bi se reklo da danas takav pritisak ne postoji. I očevi su u svojoj grupi za diskusiju potvrdili da ne prave razliku između muške i ženske dece u pogledu podrške za školovanje ili slobode izbora stručnog profila. Izbor stručnog profila seoska deca prave prema svojim preferencijama, ali i prema proceni potreba na tržištu rada. Po pravilu, te procene su vezane za život u gradu i retko ko planira da se zaposli u seoskoj sredini. Iako je izbor srednje škole slobodan, dublji razgovor na ovu temu je pokazao da su neka deca odustajala od izbora nekih stručnih škola u udaljenijim gradovima ili zbog troškova stanovanja ili zbog nespremnosti da se odvoje od porodice (čak i kada su im roditelji savetovali da to učine). Neka deca već pri izboru srednje škole planiraju da nastave školovanje

i posle toga, pa prema tome biraju i školu. Ipak, većina se odlučuje za srednje stručne škole, što je u skladu sa procenom roditelja da je neizvesno da li će moći da finansiraju njihovo studiranje.

Školovanje je najlakše onim srednjoškolcima koji žive u selima u neposrednoj blizini gradova, jer oni stanuju kod svoje kuće, a u školu i nazad putuju autobusom. Onima koji žive nešto dalje, a rešili su da ostanu u roditeljskoj kući, najveći problem predstavljaju autobuske linije, jer kada u školu idu u popodnevnoj smeni dešava se da kući stignu skoro u ponoć, a da već u 6 ujutro ustaju zbog poslova na gazdinstvu. I u ovom uzrastu svi dečaci i devojčice pomažu u kućnim poslovima, ali samo poneko smatra da ga to ometa u školskim obavezama. Deca iz porodica boljeg materijalnog stanja stanuju u privatnom smeštaju i vikendom dolaze kući da bi se videli sa porodicom i pomagali u poslovima u domaćinstvu. Neka deca iz finansijskih razloga stanuju u učeničkom domu, a svima im je poznato da ima i dece koja dobijaju stipendije, ali je takvih u našim fokusiranim grupnim diskusijama bilo tek nekoliko; većina nije znala kako se prijavljuje za stipendiju (izuzev dece iz vršačkog sela Izbišta, koja su na oglasnoj tabli u osnovnoj školi mogla da pročitaju informaciju o tome).

„Ne sviđa mi se to što smo trenutno druga smena. Naporno je. Idemo u 12 h, a vraćamo se u 21 h, takav je prevoz. Tada ne možemo da učimo, umorni smo, moramo da spavamo. Ujutru kad ustanemo već moramo da krenemo.“

„Pomažemo u poslovima kad stignemo. To nas ne ometa u školskim obavezama zato što naši roditelji imaju puno razumevanja za naše obaveze.“ (Deca iz Vršca, 14–19 godina)

Na opterećenost školskim obavezama i na težinu gradiva više se žale deca koja pohađaju prirodni smer, a manje deca koja idu na društveni smer ili u stručnu školu. Procena primenljivosti znanja koje se stiče u srednjoj školi varira od škole do škole. Neka deca se žale da nisu imala dovoljno prakse ili da je ona bila neodgovarajuća, dok druga smatraju da su najviše naučila i najbolje shvatila buduće zanimanje kroz praksu koju su imala u školi. Većina dece

ima pozitivan stav prema obrazovanju i smatra da je ono važno za njihov kvalitetniji život, iako su svesna da mnogi mladi sa srednjom školom bezuspešno traže posao po nekoliko godina. Ovo se poklapa sa stavom većine roditelja koji su svesni da i po završetku visokog obrazovanja neki mladi ne mogu da se zaposle, ali smatraju da će se značaj školovanja njihove dece ispoljiti u nekom trenutku i da moraju završiti najmanje srednju školu. Samo mali broj srednjoškolaca koji su učestvovali u našim fokusiranim grupnim diskusijama planira da nastavi školovanje. Utisak je da su finansijski razlozi ovde podjednako važni koliko i spremnost na dalje opterećenje nastavnim obavezama. Veliki broj ove dece bi se zadovoljio nekim poslom koji bi im omogućio nastavak života u gradu, ali su svesni da im plata sa srednjom školom ne bi omogućila da plaćaju troškove stanovanja i da imaju kvalitetan život u gradu.

„Ja bih voleo da upišem elektrotehniku, ali nemam vremena. Puno radim, a i dosta pomažem mojima kući.“ (Dete iz Valjeva, 14–19 godina)

Srednjoškolci koji su učestvovali u diskusijama ne učestvuju u vannastavnim aktivnostima, a slobodno vreme provode u druženju, na Internetu ili u rekreaciji. U selu im nedostaju sadržaji za kvalitetnije korišćenje slobodnog vremena, ali i prostor (sportski tereni, sala za okupljanje, park, kafić, kursevi jezika ili računara, projekcije filmova itd.). Tek poneko dete je prijavilo da je član neke omladinske organizacije (ekološke, istraživačke i sl.), a jedan učesnik je rekao da se nedavno učlanio u političku partiju kako bi lakše pronašao posao. Može se reći da je stav prema organizovanju pozitivan, ali da nedostaju inicijativa, znanje (o osnivanju i upravljanju organizacijom) i, pre svega, prostor.

2.4. Planovi za preseljenje

Decu iz osnovne škole čeka ili putovanje ili stanovanje u obližnjem gradu gde će pohađati srednju školu. Što se tiče srednjoškolaca, iako mnogi vole život na selu i smatraju da je selo lepo, skoro niko ne planira da se vrati na selo, pre svega zbog slabe infrastrukture,

nezaposlenosti, ali i zbog starenja stanovništva i nepostojanja kulturnih sadržaja. Tipična migracijska destinacija im je obližnji grad (sa idejom da će moći vikendom da dolaze u selo), ali ima i onih koji planiraju preseljenje u neki veći grad. Deca iz Kumana (Veliko Gradište) uklapaju se u socijalni profil svog regiona, pa mnogi planiraju preseljenje u inostranstvo (Italija, Francuska).

2.5. Zdravstvena zaštita

Sva deca imaju redovne sistematske preglede u školama, ali kada su im potrebne dodatne zdravstvene usluge, u vršačkom selu deca to mogu obaviti u seoskoj ambulanti, deca iz sela pored Velikog Gradišta i Pirota se lako prevezu do zdravstvenih ustanova u ovim gradovima, ali deca iz valjevskog sela moraju da putuju u Dom zdravlja u Valjevu. Potreba za specijalističkim pregledima se retko javlja, ali je loše to što je deci iz udaljenijih sela u manje razvijenim regionima otežan pristup redovnim stomatološkim pregledima. Do izražaja dolazi problem lošeg puta i slabe transportne mreže, što imućnija domaćinstva mogu da kompenzuju time što se prevoze sopstvenim vozilom, ali siromašnija ovakvu deprivaciju osećaju jače.

Sva deca su u svojim školama slušala neka predavanja o zdravstvenim rizicima, prevenciji i zaštiti, osnovci ređe, a srednjoškolci češće. Teme su odgovarale stanju zdravstvenih rizika u Srbiji (AIDS, hepatitis, narkomanija, alkoholizam, polno prenosive bolesti). Neka deca smatraju da su sve to već znala, a neka kažu da su čula nešto novo.

3. Kvalitet života i potrebe žena

3.1. Zaposlenost i prihodi

Analiza FGD sa ženama pokazuje da geografski položaj sela i udaljenost od grada imaju znatan uticaj na način života ovih žena. Žene iz Izbišta (Vršac) žive u ratarskom kraju i imaju manje obaveza oko uzgoja životinja nego žene iz brdsko-planinskih sela, što znatno smanjuje stepen njihovog radnog opterećenja na gazdinstvu. Ipak, i u jednom i drugom slučaju žene su opterećene velikim brojem poslova na gazdinstvu i obaveza u domaćinstvu i igraju značajnu ulogu u ekonomskoj i socijalnoj reprodukciji domaćinstva. Preopterećenost žena i njihov značaj za održanje gazdinstva prepoznaju i domaćini koji su učestvovali u drugoj fokusiranoj grupnoj diskusiji, i to u svim selima u kojima je obavljeno istraživanje. Žene iz Leskovice (Valjevo) žalile su se na preopterećenost. Njihov radni dan je takav da ne stižu da se druže sa drugim ženama niti da se posvete svojim potrebama. Stoga ne čudi što gotovo sve žene veruju da je bolje imati posao u preduzeću nego raditi u poljoprivredi. Ovo potvrđuju i primeri onih žena iz FGD koje imaju posao sa srednjom školom ili fakultetom (medicinska sestra, učiteljica i sl.) i koje su znatno zadovoljnije svojim položajem i kvalitetom života nego druge žene. Većina naših sagovornica je prihvatila centralnu ulogu u domaćinstvu i ne vide kako bi iz te uloge mogle da iskorače da bi našle zaposlenje. One koje su uspevale da pronađu posao u obližnjem gradu i da putuju ubrzo bi ostavljale posao jer su osećale težinu i pritisak obaveze prema poslovima i dužnostima u domaćinstvu. One koje su imale posao van gazdinstva u svom selu uglavnom su ostale bez tog posla zbog gašenja preduzeća. Većina žena veruje da je upravo to ekonomski najbolje rešenje – imati posao u preduzeću i redovnu platu i raditi na imanju. Na taj način ne samo da domaćinstvo živi bolje nego se zarada iz redovnog zaposlenja može ulagati u poljoprivrednu proizvodnju (nabavka i održavanje mehanizacije, ishrana i nega stoke i sl.). Pod pritiskom poslova i obaveza ove žene su slabo motivisane da nastupe aktivnije na tržištu rada. Većina nije na evidenciji NSZ niti traže posao na drugi način, a uglavnom nisu spremne ni da se uključe u obuku za sticanje dodatnih veština i znanja. Na pitanje o spremnosti da se udružuju i povezuju kako bi diversifikovale svoje ekonomske aktivnosti i poboljšale prihode reaguju pozitivno, prihvatajući tu ideju, ali realistično procenjuju da je pronalaženje

tržišta za proizvode i usluge veliki problem, što umanjuje njihovu motivaciju i za ovu aktivnost.

„Najgora opcija je biti domaćica na selu. Zato što mnogo radimo, a ništa ne zarađujemo. Da imamo u selu gde da se zaposlimo, pa se vratimo kući.“ (Učesnica ženske FGD iz Valjeva)

„Ako je zaposlena i radi 8 sati, ne može i na poljoprivredi da radi. A ne mogu i jedno i drugo. Svaka žena treba da radi i ima svoj dinar. 15.000, 15.000, znači svaki dinar.“ (Učesnica ženske FGD iz Velikog Gradišta)

„Meni je mnogo teško, ali sam se navikla. Radim po ceo dan, od 6 do pola 11 uveče.“ (Učesnica ženske FGD iz Velikog Gradišta)

„Ustanemo ujutro u 6, a legnemo uveče u 12 i ne stignemo sve. Takav je život na selu.“ (Učesnica ženske FGD iz Valjeva)

„Ma znali bi mi to da unapredimo kada bi imali zaradu od toga. Bez predavanja, jeste. Ali kad nemaš zaradu, onda... Ne treba nam nikakvo predavanje! Otkupe oni, ali ne plate kako treba!“ (Učesnica ženske FGD iz Valjeva)

Što se tiče podele poslova na gazdinstvu i donošenja odluka o poljoprivrednoj proizvodnji, može se reći da današnje generacije o tome odlučuju ravnopravno. Samo je nekoliko žena iz Kumana (Veliko Gradište), koje žive u višegeneracijskim domaćinstvima, konstatovalo da svekar ili otac (nosilac gazdinstva) donosi odluke. I prihodi se raspoređuju u dogovoru, ali veliki problem predstavlja to što je teško doneti ispravnu odluku u trenutnoj situaciji sa poljoprivrednom proizvodnjom na malim i srednjim gazdinstvima. Učesnice fokusiranih grupnih diskusija imaju utisak da svaka odluka vodi istom ishodu – niskim cenama njihovih proizvoda i teškom materijalnom položaju. Pozitivnu okolnost čini to što postoji jedan broj mlađih i žena srednjih godina koje pokazuju spremnost da rade i da se udružuju, želju da „imaju svoj dinar“, a kojima položaj u domaćinstvu omogućuje da donesu takvu odluku.

„Ma, ne, odlučujemo svi. Problem je u tome što ne znamo da odlučimo i svi kad se skupimo... Šta mi tu možemo da odlučimo... Svaštarimo. Mleko džaba, sir, kajmak da ga prodajemo i to je džaba... I kupina 15 dinara. Jeste kupina, malina ... toga ima u izobilju, ubila sam se od rada, a ništa nisam zaradila... Ko se bavi stokom, to stoka pojede i treba da joj se doda. Pa jeste baš tako, pričam realno, nema za njih. Mleko koje se naplati, prasići koji se prodaju, jaganjci ... to sve pojede stoka i nema dovoljno.“ (Učesnice ženske FGD iz Valjeva)

3.2. Starost i briga o starima

Svoju starost učesnice fokusiranih grupnih diskusija vide kao neizvesnu, siromašnu i usamljenu. Mnoge od njih se staraju o starim članovima u svojoj porodici, bilo da žive u istom domaćinstvu ili ne, i vide da žive u oskudici i bez socijalne podrške nadležnih službi, a sa druge strane realno procenjuju (i nadaju se!) da će se njihova deca odseliti iz sela. To ih vodi ka zaključku da će u starosti biti usmerene na same sebe i da će im kvalitet života zavisiti od zdravstvenog stanja i sposobnosti da rade u poljoprivredi. Veliki broj žena ne uplaćuje penzijsko osiguranje jer im je to trenutno preskupo, pa će se i u budućnosti, kao i sada, oslanjati na sopstvenu proizvodnju i eventualno skromnu poljoprivrednu penziju supruga. Samo žene koje su radile u nekom preduzeću očekuju sopstvenu penziju, mada ima i slučajeva, npr. u selu Temska (Piroćki), da žene uplaćuju u privatni penzijski fond (Dunav, Grawe). I pored ovakve situacije, ideja o samoorganizovanju zbog efikasnije brige o starima u selu nije naišla na veliko interesovanje.

„Ako ne budu deca ostala sa nama starima, nama će biti grozno. Pa bolje je da pomremo... Možda bismo otišli u grad, ako imaju para da nam daju za starački dom.“ (Učesnice ženske FGD iz Valjeva)

3.3. Socijalna zaštita

Što se tiče usluga socijalne zaštite, žene znaju da postoje različiti oblici socijalne pomoći, a mnoge znaju i da su uslovi za dobijanje restriktivni te da ih posedovanje zemljišta diskvalifikuje u tom pogledu. U realnim ekonomskim uslovima u siromašnim selima, visina MOP koju dobijaju romske porodice našim sagovornicama se čini dobrom, ali one tu pomoć pre vide kao dodatak na svoje naturalne i novčane prihode. Inače, stiče se i utisak da većina žena misli kako je primanje socijalne pomoći sramota.

3.4. Zdravstvena zaštita

Što se tiče zdravstvene zaštite i kvaliteta usluga, najpre valja istaći da ima žena koje uopšte nemaju zdravstveno osiguranje. Verovatno je među starijima taj broj i veći. U svim selima u kojima smo obavili fokusirane grupne diskusije, osim u Kumanu (Veliko Gradište), postoji ambulanta, ali neke rade samo tri dana u nedelji i to sa nepotpunim osobljem (samo lekar, bez medicinskog osoblja koje bi moglo da obavi manju intervenciju, npr. davanje injekcije ili previjanje). Povremeno imaju priliku da u ambulanti slušaju predavanja o zdravstvenoj zaštiti. Žene znaju da treba da idu na redovne ginekološke preglede, ali mnoge takav pregled nisu obavile ni preko 10 godina. S druge strane, ima onih koje su iskoristile priliku da obave pregled na pokretnom mamografu (u Pirotu). U korišćenju zdravstvenih usluga ističu problem udaljenosti, troškova putovanja, vremena koje je potrebno odvojiti za odlaske, čekanje u redovima, cene pregleda i intervencija u privatnim ambulantama, cene lekova. Kao i u drugim aspektima života, i ovde su slaba infrastrukturna opremljenost, udaljenost od centra i loša materijalna situacija uzrok pojačane socijalne isključenosti.

3.5. Planovi o preseljenju

Što se tiče migracije kao rešenja za izlazak iz teške životne situacije, većina žena misli da bi to bilo dobro, pre svega iz ekonomskih razloga, ali ne vidi realnu mogućnost za tako nešto, jer su nekretnine u gradu skupe, bilo za kupovinu ili iznajmljivanje, a njihove šanse na tržištu rada nikakve. Neke od žena (iz okoline Velikog Gradišta) razmišljaju

o odlasku u inostranstvo, ali većina procenjuje da će ostati na selu i da je život na selu lep (iako težak).

4. Mogućnosti razvoja poljoprivredne proizvodnje (FGD sa nosiocima gazdinstva)

4.1. Zaposlenost i prihodi

Većina sagovornika iz FGD bavi se poljoprivrednom proizvodnjom. Vrlo je malo onih koji imaju drugo zanimanje i bave se samo njime, jer svako ima bar mali komad zemlje ili nekoliko grla stoke. Među sagovornicima nema nikog ko se bavi intenzivnom proizvodnjom i nikog ko je zadovoljan svojim poslom i prihodima. Naprotiv, intenzitet rada, niske otkupne cene i nepredvidivost tržišta su glavni problemi sa kojima se suočavaju poljoprivrednici. Oni nisu u stanju da stabilizuju proizvodnju i planiraju ulaganja jer se okolnosti menjaju svaki čas, a mehanizmi zaštite gotovo da ne postoje. Ne udružuju se i nemaju gotovo nikakva iskustva u tom pogledu, mada su svesni da bi to moglo doneti neku korist. Neki čak navode vrlo loše utiske o zadruzi koja postoji u selu i smatraju da ona postoji samo zbog direktora koji sedi u njoj i ništa ne radi na unapređenju poljoprivredne proizvodnje. Pristup finansijskom tržištu je težak, a opstanak nesiguran. Sagovornici navode primere onih koji su imali velika ulaganja, npr. u farmu krava muzara, a sada prodaju krave da bi otplaćivali rate kredita. I neki od učesnika u FGD su dizali kredite (za obnovu mehanizacije), ali ne vide nikakvu korist od toga. Većina smatra da država treba da interveniše kroz povlašćeno finansiranje i garantovanje otkupnih cena. Neki od sagovornika su ranije radili u preduzećima kao kvalifikovani radnici ili službenici, a sada su se vratili poljoprivrednoj proizvodnji, dok drugi još uvek održavaju dva posla. Neki su čak prijavili da moraju povremeno da rade „na crno“ da bi obezbedili sredstva za održavanje poljoprivredne proizvodnje i školovanje dece. Na osnovu ovoga bi se moglo reći da na selu već postoji diversifikacija ekonomije, ali da se ona dobrim delom kreće u sivoj zoni i na suboptimalnom nivou. Ideje o ruralnom turizmu se pominju retko, a razgovor na tu temu brzo se završava pričom o lošoj infrastrukturi.

„Sada moraju da prodaju krave da bi otplatili kredit. Uz to i mleko prosipaju. I ako se desi da prodaju za 17 din., taj novac dobiju tek za četiri meseca, a krave moraju da se hrane svakog dana. Ako ne plati struju, dođu i iseku.“ (Učesnik muške FGD iz Vršca)

4.2. Infrastruktura

Infrastruktura je drugi veliki problem. U Leskovicama (Valjevo) nema vode koja je neophodna i za higijenu na farmama i za zalivanje voća i povrća. U tom selu, kao i u Kumanama (Veliko Gradište), stanovnici se žale na slab napon struje zbog čega ponekad moraju da prosipaju mleko koje nisu mogli da ohlade na dovoljnu temperaturu. Nedostaju i mehaničarske radionice za popravku poljoprivredne mehanizacije, a loši putevi u nekim selima ometaju normalan transport robe i utiču na zainteresovanost potencijalnih investitora za izgradnju hladnjača i sl.

„Više vremena izgubimo na dovlačenje vode nego na sam rad na njivi... Moramo da prosipamo mleko zbog loše struje.“ (Učesnici muške FGD iz Valjeva)

4.3. Obrazovanje i obuke

Što se tiče obrazovanja i dodatnih veština učesnika FGD, većina ima niže obrazovanje (osnovnu školu, eventualno srednju). Oni smatraju da njihova deca treba da se školuju i da će im to jednog dana biti bitno, čak i ako se sada čini da ni škola ništa ne pomaže, a za sebe u najboljem slučaju kažu da je uvek dobro naučiti nešto novo, ali da im dodatna obuka i dodatne veštine ne bi mnogo donele u opisanom krugu negativne ekonomske reprodukcije.

„Kad bismo imali dovoljno novčanih sredstava, svakako bi nam koristile razne obuke...“ (Učesnik muške FGD iz Vršca)

„Pomogle bi nam više cene poljoprivrednih proizvoda... Svakako i kursevi... Koliko god da znaš, uvek je dobro saznati još nešto novo. Toga, međutim, kod nas nema... Neophodna nam je pomoć stručnjaka, ipak više znaju od nas.“ (Učesnici muške FGD iz Valjeva)

4.4. Starost i penzija

Poput žena sa sela, i muškarci svoju starost vide kao neizvesnu i smatraju da će morati da se oslone na sebe, uz nadu da će državne institucije nešto preduzeti na poboljšanju stanja. Neki će moći da se oslone na penziju koju su stekli u preduzeću, jedan broj njih uplaćuje poljoprivrednu penziju (ali smatra da će ona neće biti dovoljna za normalan život), a postoje i oni koji uopšte ne uplaćuju penziju. Prema rečima samih učesnika FGD, u Izbištu (Vršac) skoro svi uplaćuju penziju, dok u Leskovicama (Valjevo) skoro niko to ne čini.

*„Neki da, neki ne. Strašno, treba uplaćivati..., a ko posle da živi od 8.000 dinara. Ja imam bolesnu baku kući, za lekove samo treba 16.000 dinara.“
(Učesnik muške FGD iz Velikog Gradišta)*

4.5. Zdravstvena zaštita i osiguranje

Većina učesnika FGD ima zdravstveno osiguranje. Ove usluge koriste retko, oni koji imaju ambulantu u selu su zadovoljni zbog toga, ali imaju primedbe na kvalitet usluga u zdravstvu generalno (nema tehničkog osoblja u ambulanti, vikendom zbog manjih intervencija mora da se ide u gradsku bolnicu, nema specijalista i stomatologa, dugo se čeka na red i sl.).

4.6. Planovi za preseljenje

Ovde su zaključci slični zaključcima iz ženske FGD. Preseljenje u grad je praktično nemoguće, jer je razlika u cenama nekretnina između grada i sela ogromna. Drugo, ponuda poslova i visina plata su loši, pogotovo za njihove kvalifikacije. Poneko planira preseljenje u inostranstvo ili odlazak na nekoliko meseci, na sezonski rad. Svoju decu, međutim, ne vide u selu u budućnosti. Smatraju da bi jedino otvaranje neke fabrike i znatno unapređenje infrastrukture zadržalo mlade u selu.

5. Ruralni razvoj kao aspekt lokalnog razvoja (FGD sa lokalnim institucijama i organizacijama)

5.1. Planiranje ruralnog razvoja

Iz razgovora sa učesnicima FGD može se zaključiti da su problemi života i privređivanja na selu predmet interesovanja lokalne administracije. Ovi problemi se tretiraju u različitim razvojnim dokumentima (najčešće strategijama) usmerenim na ekonomski razvoj, održivi razvoj, razvoj poljoprivrede, socijalnu zaštitu, zapošljavanje i obrazovanje. Međutim, nema dovoljno akcionih planova i konkretnih mera usmerenih na poboljšanje života na selu niti celovitog programa ruralnog razvoja. Takođe, učesnici iz organizacija koje predstavljaju interese stanovnika sela (udruženja proizvođača, domaćina i sl.) smatraju da su lokalne administracije malo odmakle od slova na papiru i da se veoma malo radi konkretno. Među četiri opštine u kojima smo obavili fokusirane grupne diskusije izuzetkom se može smatrati Vršac. Reklo bi se da je u Vršcu planiranje razvijenije, a delovanje na osnovu planova konkretnije, pa i stanovnici sela mogu da primete neke rezultate takvog pristupa. Jedan od razloga za to leži i u aktivnijem nastupu lokalne administracije u uslovima povećane decentralizacije, a jak efekat regionalnog decentralizovanja ispoljava se kroz delimično samostalno upravljanje i finansiranje lokalnog razvoja od strane pokrajinske administracije u Vojvodini. Drugi važan razlog je to što veliki broj mera za podsticanje poljoprivredne proizvodnje odgovara strukturi proizvodnje i veličini poseda u Vojvodini (velika gazdinstva, bilo da se bave ratarstvom ili stočarstvom).

„Pokrajina je raspisala konkurs za projekte sa ciljem podsticanja ruralnog razvoja. Takođe, ministar poljoprivrede i pokrajinski sekretarijat za poljoprivredu imaju projekte koji se odnose na obnovu objekata, snabdevanje sadnicama itd. Jednom rečju, sve je prilagođeno selima na teritoriji Vojvodine.“ (Učesnik FGD za institucije i organizacije u Vršcu)

„Uredbe ministarstva se prave za profil poljoprivrednika iz Vojvodine.“ (Učesnik FGD za institucije i organizacije u Pirotu)

5.2. Lokalno planiranje i razvoj socijalnih usluga na selu

Kao i u slučaju ruralnog razvoja uopšte, ni ovde ne postoji specifično planiranje za sela, nego se prilikom planiranja određenih usluga (obrazovanje, zdravstvena zaštita, socijalna zaštita) seoske sredine posebno tretiraju (npr. problem malog broja učenika i udaljenosti škola, problem obuhvata mrežom primarne zdravstvene zaštite, problem socijalnih usluga za sve veći broj starih lica na selu itd.). Problemi nastaju zbog podeljenih ingerencija, u situacijama kada centralna vlast plaća zaposlene u oblasti ovih usluga, a lokalna vlast treba da finansira objekte, programe i neke druge troškove i da planira distribuciju ljudskih resursa. I sama činjenica da lokalne administracije sada treba da planiraju socijalne usluge i obezbede njihov kvalitet predstavlja prevelik zalogaj za neke lokalne administracije (one u malim opštinama, sa malim brojem kvalifikovanih radnika u administraciji). Glavni problem predstavlja depopulacija sela. U kontekstu racionalizacije mreža zdravstvene zaštite i obrazovanja, kao i zbog nedostatka kapaciteta u uslugama socijalne zaštite, činjenica da u selima, pre svega onim razućenim i udaljenim, ima sve manje stanovnika, a pogotovo dece, dovodi do toga da u nekim selima nema stalnih ustanova koje pružaju ove usluge ili su usluge neredovne i nižeg kvaliteta. Što se obrazovanja tiče, lokalne administracije imaju problema da izdvoje sredstva za održavanje osnovnog obrazovanja u nekim selima, zbog čega neka deca moraju da putuju preko 10 km do škole i da pohađaju nastavu zajedno sa decom iz različitih razreda (od prvog do četvrtog). Što se zdravstvene zaštite tiče, činjenica da neki stanovnici sela nemaju zdravstveno osiguranje ili da ne idu kod lekara dovodi do toga

da u seoskim ambulancama nema dovoljnog broja opredeljenih pacijenata kako bi lekar radio svakog dana ili celu smenu, a nedostaju i pomoćno medicinsko osoblje, laboratorije i apoteke, pa su stanovnici sela usmereni na obližnji grad što u znatnoj meri uvećava troškove zdravstvene nege. Kada na sve ovo dodamo problem loše infrastrukture, slabog javnog prevoza i visokih cena benzina, slika socijalne isključenosti seoskog stanovništva postaje mnogo jasnija.

*„Na primer, Gornje Leskovice imaju četiri đaka, a dva radnika plaćaju.“
(Učesnik FGD za institucije i organizacije iz Valjeva)*

„Problem je što se broj dece stalno smanjuje. Ne znam kako se plaćaju učitelji, ali ako ima i jedno dete u planinskom selu, učitelj ide tamo. U tim selima ima samo četiri razreda. A od petog razreda, majka obavezno mora da dođe u Piroć, jer je dete isuviše malo da bi stanovalo samo... Tako se krnje porodice, jer je žena odsutna iz domaćinstva. Takođe, usled toga povećavaju se troškovi porodice, jer se smanjuje proizvodnja (manje ovaca, na primer).“ (Učesnica FGD za institucije i organizacije iz Pirota)

„U našem selu ima puno socijalnih slučajeva. Primera radi, jedan čovek je primao socijalnu pomoć. Bilo je potrebno da obnovi dokumenta kako bi i dalje primao pomoć, međutim, to nije uradio, tako da su mu pomoć ukinuli. Dokumenta nije uspeo da obnovi jer živi sam, a i lošeg je zdravlja... Kao mali imao je zapaljenje mozga.“ (Učesnik FGD za institucije i organizacije iz Valjeva)

Još jedan izvor teškoća u ruralnom razvoju predstavlja stepen informisanosti stanovnika sela o mogućnostima pristupa socijalnim uslugama, razvojnim programima, tržištu rada. Iako se stanovnici sela koji su učestvovali u muškim i ženskim fokusiranim grupnim diskusijama generalno žale da ih niko ni o čemu ne obaveštava, iz komentara o korišćenju pojedinih usluga, kao i iz komentara učesnika FGD za organizacije i institucije, vidi se da postoje makar povremeno informisanje ili povoljni uslovi za pristup informacijama.

„Što se tiče NSZ, mogu da kažem da su osobe koje su prijavljene kod nas informisane. Zakazujemo im grupni i individualni razgovor. Takođe, plaćen im je put.“ (Učesnica FGD za institucije i organizacije iz Valjeva)

„Da li je neko informisao učenike o srednjoškolskim profilima?“ (moderatorka) „Da, bili su naši psiholozi.“ (Učesnica FGD za institucije i organizacije iz Valjeva)

Čini se da na problem slabog informisanje utiču tri činioca:

- sistem informisanja o uslugama i uslovima nije dovoljno dobar i pristupačan,
- infrastruktura ometa proces informisanja (loši putevi, slab signal mobilne telefonije, nemogućnost pristupa Internetu i nedostatak znanja potrebnog za njegovo korišćenje, nepostojanje prostorije za okupljanje i obuku, neaktivnost postojećih mesnih zajednica ili zadruga u pogledu informisanja),
- nezainteresovanost i nemotivisanost samih potencijalnih korisnika, što oni opravdavaju ili time što su preopterećeni obavezama na imanju, ili time što sadržaj obuke ili ponude njima nije potreban, ili time što je usluga nerealna (skupa, nedelotvorna, teška za pristup) u datim okolnostima.

Što se tiče evidencijske zasnovanosti u planiranju socijalnih usluga na selu, ona varira od usluge do usluge. Nadležne ustanove se prvenstveno oslanjaju na redovnu evidenciju korisnika usluga. Ona je dovoljna u slučaju osnovnog obrazovanja, ali u zdravstvenoj zaštiti ne postoje realne procene stvarnih potreba korisnika (osim one na nacionalnom nivou, koja se zasniva na anketama na velikim uzorcima, a koja se odnosi na ruralno stanovništvo generalno ili je eventualno disagregirana na 4–5 većih regiona). U socijalnoj zaštiti situacija je još lošija. Povremeno se prikupljaju podaci o potrebama za uslugama socijalne zaštite, ali izgleda da to bolje funkcioniše u Vršcu nego u drugim gradovima iz našeg istraživanja.

5.3. Udruživanje na selu i razvoj ruralnog turizma

Što se tiče udruživanja stanovnika sela (žena, proizvođača, domaćina u seoskom turizmu, mladih itd.), mnogi učesnici FGD vide da postoje podsticaji od strane lokalne administracije ili drugih aktera u tom pravcu, ali smatraju da je stepen realizacije izuzetno slab. Za to se navode brojni razlozi: nedostatak prostora i opreme, nedostatak potrebnih znanja za pokretanje i funkcionisanje organizacije, neprepoznavanje jasnog cilja i svrhe postojanja organizacije, visoko međusobno nepoverenje, razočaranost i malodušnost i itd. Naš zaključak je da se suština problema krije u tome što sami stanovnici sela ne prepoznaju potrebu za udruživanjem i potencijal zajedničkog nastupa na tržištu ili prema lokalnoj administraciji i drugim ustanovama čije su funkcionisanje, programi i sredstva važni za njihov kvalitetniji život. Ovo su jasno prepoznali i neki od učesnika FGD, kako predstavnici institucija, tako i sami stanovnici sela.

„Kako da ne, potrebna su nam udruženja, ja sam osnovao jedno udruženje. Takođe, moram da pomenem projekat „Reka mleka“. Problem je što nemamo dovoljno sredstava. A i svest je nerazvijena. Mi nemamo izgrađenu svest za udruživanjem... Počnemo i to propadne... Mentalitet...“
(Učesnik FGD za institucije i organizacije iz Pirota)

„Razmišljali smo da se udružimo, ali ljudi su nepoverljivi. Danas ni ukućani ne mogu da se slože, a o većem broju ljudi da i ne govorim, posebno što nema većih proizvođača. Nemamo čak ni prostorije, a i pokretačka snaga nam nedostaje. U tome bi trebalo da nam pomogne mesna zajednica. Pokretači bi, u stvari, trebalo da budemo mi, ali mi smo jako siromašni. Čak i da se udružimo država nas ne bi podržala jer smo mali, a sa malim kapitalom zadruga ne bi mogla ni da funkcioniše.“ (Učesnici muške FGD iz Valjeva)

„Ljudi sa sela imaju pogrešna očekivanja. Dođu i pitaju zašto nam opština ne osnuje zadrugu... Opština ne može da osnuje zadrugu tek tako. Opština samo može, ako već postoji zahtev, da finansijski pomogne osnivanje zadruge..., da im obezbedi prostorije, plaća kiriju neko vreme i sl. Međutim, mali broj ljudi, naročito mladih, je spreman da se udruži, mada će kad-tad shvatiti da bez udruživanja neće moći ništa da urade.“
(Učesnik FGD za institucije i organizacije iz Pirota)

Slična je situacija i sa seoskim turizmom. Većina učesnika FGD je upoznata sa ovim oblikom delatnosti i shvata da u njemu leži ekonomski potencijal. Čak i mnogi poljoprivrednici znaju za konkretne primere realizacije ovih usluga i njihov ishod. Većina, međutim, smatra da ni njihovo selo ni oni lično nemaju uslove da uđu u taj oblik aktivnosti, pa očekuju i podsticaj i konkretnu podršku od „države“. Potrebni su bolja infrastruktura, više znanja, udruženje, ali i motivacija i poverenje u ostale aktere sistema. Predstavnici administracije, s druge strane, prepoznaju ovaj oblik delatnosti u planovima i programima i razvijaju mere konkretne podrške u skladu sa tim, ali smatraju da sami stanovnici sela nisu dovoljno zainteresovani za bavljenje seoskim turizmom.

„Mi imamo oko dvadesetak registrovanih domaćinstava. Međutim, opstalo je nekih desetak, dok se svega 3–4 domaćinstva aktivno bave ovim. Problemi svakako postoje, a to su loši putevi, odnosno, jednom rečju, loša infrastruktura, kao i odlazak mladih. Moram da kažem da se seoskim turizmom bavimo nekih 5–6 godina. Najveći problem je taj što ovi ljudi ne mogu sami da se bave turizmom, potrebna im je pomoć. Ovde postoji udruženje, nevladino, koje se bavi turizmom i koje može da pruži pomoć ovim ljudima.“ (Učesnik FGD za institucije i organizacije iz Valjeva)

„Predsednik MZ ima ideju da iskoristi više od 70 napuštenih kuća u selu za seoski turizam, da dovede nekoga da nam održi predavanje, da se uradi anketa, kontaktiraju vlasnici, ali i u tom slučaju je potrebna konkretna pomoć države, da nam država da vakcinu.“ (Učesnik muške FGD iz Pirota)

„Turizam će da trpi, jer ljudi neće da dolaze u mesto u kom nema vode i struje. Moglo bi lepo da se živi od seoskog turizma, ali država neće da pomogne.“ (Učesnik muške FGD iz Valjeva)

5.4. Prepoznavanje najvažnijih problema u ruralnom razvoju i razvoju socijalnih usluga na selu

Evidentne su velike razlike u shvatanjima izvora problema u ruralnom razvoju uopšte i razvoju socijalnih usluga na selu. I u jednom i u drugom slučaju se lokalna administracija i pružaoci usluga nalaze na jednoj strani, a stanovnici sela, kao korisnici usluga, na drugoj. U slučaju ruralnog razvoja uopšte, postoji spremnost, bar u jednom broju lokalnih administracija, da se izrade programi i akcioni planovi, izdvoje finansijska sredstva i drugi resursi kako bi se podržala diversifikacija privrednih aktivnosti, unapredila poljoprivredna proizvodnja, povezali proizvođači, i međusobno i sa drugim privrednim akterima. Kod samih proizvođača i stanovnika sela, međutim, postoje velika inertnost, nesprijetnost na inicijativu, nepoverenje prema institucijama i nedostatak znanja i veština. Veliki broj njih i dalje očekuje da „država“ preduzima inicijativu, garantuje cene i otkup, obezbeđuje predušlove, otvara fabrike. Kada je reč o pružanju socijalnih usluga, utisak je da neke lokalne administracije nemaju dovoljno finansijskih sredstava za obezbeđivanje osnovne infrastrukture i osnovnog kvaliteta usluga, ali da ponekad nemaju ni dovoljne i tačne informacije o stanju potreba za određenim uslugama i finansijskim mogućnostima seoskih domaćinstava da participiraju u realizaciji određenih usluga. U vezi s tim poseban problem predstavlja nedostatak sistemske komunikacije između dve strane, odnosno loše funkcionisanje postojećeg sistema administriranja (mesne zajednice ili mesne kancelarije) u nekim ruralnim oblastima. Objektivni problem predstavljaju depopulacija i siromašenje seoskih domaćinstava, teritorijalna raspršenost sela i sve manji broj dece, mladih i radno aktivnih u selima.

„Opština treba da razmisli o ljudima koji nemaju vodu, struju, puteve... Naš život je teži nego život ljudi na robiji. Jako smo vam zahvalni što ste se nas setili, jer nas svi zaobilaze.“ (Učesnik muške FGD iz Valjeva)

„U našoj mesnoj kancelariji nemamo računar, Internet, mobilni telefon, kopir aparat. Ali najveći je problem to što nemamo prostoriju. Imali smo puno prostorija, ali je to prešlo u vlasništvo Srbijanke koja je otišla pod stečaj.“ (Učesnik FGD za institucije i organizacije iz Valjeva)

„Bolja komunikacija, da dođu da vide kako živimo, da ispune svoja obećanja... da tako budemo motivisani da bilo šta proizvodimo... Ja sam stariji, ali ovi mlađi. Ta zadruga bi nam puno značila, ali direktor je zaštićen kao...“ (Učesnik FGD za institucije i organizacije iz Velikog Gradišta)

„Neophodna je decentralizacija. Lokalne samouprave moraju imati veća ovlašćenja. Opštinama su neophodna i novčana sredstva, nema ih dovoljno. Ovo je potrebno jer lokalna samouprava najbolje poznaje stanje na terenu.“ (Učesnik FGD za institucije i organizacije iz Pirota)

„Tu je nekad bilo reči o nekim predionicama da se prave, pa ta fabrika sira koju je Dragan Popović pokrenuo... da se izvoze ti sirevi, pa znate koliko bi ljudi bilo upošljeno... Mogu vam reći da bi oživelo selo. Od toga nema ništa. Niko nas ne posećuje osim kad je mobilizacija ili kad su izbori da uberu neki glas. Narod je polupismen i nepismen, ali je već shvatio.“ (Učesnica ženske FGD iz Valjeva)

„Našem mestu je potrebna jedna fabrika, gde bi ljudi mogli da rade.“ (Učesnik FGD za decu iz Pirota, 14–19 godina)

6. Zaključak

Razvijenost sela i kvalitet života na selu u Srbiji nisu ujednačeni. U ovom smislu sela se mogu podeliti na veća i manja, pri čemu veća sela imaju bolje izgrađenu infrastrukturu, razvijenije usluge i bolji pristup tržištima. Druga podela je na sela iz privredno, poljoprivredno i administrativno razvijenijih područja i na ona iz manje razvijenih područja. Već je poznato da se u ova prva ubrajaju većina sela u Vojvodini i sela pored razvijenijih gradova u centralnoj Srbiji. Ove dve podele se dobrim delom preklapaju, jer su veća sela obično ona u Vojvodini i ona bliže administrativnim centrima.

Veliki broj manjih sela, pogotovo onih u brdsko-planinskim područjima, izložen je pritisku raznovrsnih problema: ova sela se obično nalaze u ekonomski manje razvijenim opštinama sa slabom infrastrukturom, mlađe stanovništvo se iseljava u velikom broju, preduzeća se zatvaraju, poljoprivredna proizvodnja stagnira ili opada, a nova radna mesta se ne otvaraju. Mnogi stanovnici ovih sela koji su učestvovali u našim FGD odavali su utisak apatije i nedostatka motivacije za aktivan pristup unapređenju kvaliteta života. Oni slabo neguju društvene veze i kontakte, a deca i mladi ponekad nemaju dovoljno vršnjaka s kojima bi se družili. Jedan broj starih osoba je gotovo odsečen od sveta. Stanovnici ovih sela ne navode udruživanje kao mogući faktor izlaska iz teške situacije i očekuju da lokalne i centralne institucije preduzmu nešto da njihov trenutni način života počne da daje bolje rezultate.

U posebno teškom položaju se nalaze žene koje na svojim leđima nose i veliki deo poljoprivrednih poslova, i skoro sve poslove u domaćinstvu, i odgajanje dece, i brigu o starijim članovima porodice... Žene u ruralnim domaćinstvima nose potencijal diversifikacije ekonomije, jer vladaju veštinama potrebnim, na primer, za obnavljanje tradicionalnih zanata ili za pružanje usluga smeštaja i boravka turista, ili za negu dece i starih lica itd. One su, međutim, preopterećene dnevnim obavezama i umorne od celodnevnog rada, što utiče na njihovu motivisanost da odvoje vreme za obuku i udruživanje koji su neophodni da bi se one preorijentisale na drugu vrstu posla i drugačiju organizaciju svakodnevnice.

Drugu ugroženu kategoriju čine deca, koja su uskraćena u pogledu kvaliteta obrazovanja, a pogotovo u pogledu izbora vannastavnih i vanškolskih sadržaja. Upravo kroz vannastavne i vanškolske

sadržaje deca danas od malih nogu stiču niz veština i znanja koja im omogućuju uspešnije školovanje i snalaženje u savremenom društvu. Za neku decu poseban problem predstavlja udaljenost od sela, što im oduzima mnogo vremena u toku dana i fizički ih izoluje od vršnjaka, ali i od programa i sadržaja koji se organizuju u selu i koji bi doprineli njihovom potpunijem odrastanju i sazrevanju.

Treću ugroženu kategoriju čine stari koji ostaju da žive sami, ponekad kilometrima udaljeni od najbližih suseda, bez elementarne infrastrukture i oslonjeni samo na svoj rad na imanju. Ovim stanovnicima sela ne samo da su nedostupne osnovne socijalne usluge koje bi poboljšale njihovo uključivanje u zajednicu nego često žive sa teškim oboljenjima i u gladi.

U ovim selima se lako uspostavlja ciklus negativne reprodukcije i teško je ustanoviti na koji element tog lanca treba uticati da bi se ciklus zaustavio i pokrenuo u suprotnom smeru. Većina stanovnika sela misli da to treba da bude unapređenje infrastrukture. Činjenica je, međutim, da je u mnogim selima broj stanovnika toliko opao i da se prosečna starost toliko povećala da ni mnogo bogatije zemlje i lokalne samouprave ne bi našle ne samo ekonomsko nego ni kulturno i istorijsko opravdanje da investiraju u unapređenje infrastrukture. Smatramo da je u tom slučaju najbolje rešenje povezati malobrojne stanovnike zaselaka sa obližnjim većim selima kroz sistem osnovnih usluga. Neke od tih usluga, one za stara lica (osnovne zdravstvene i socijalne), mogle bi se pružati u kući korisnika, a za neke bi trebalo omogućiti uredno putovanje u obližnje selo ili grad. Međutim, ni ovakvo rešenje ne bi pomoglo ekonomskom oporavku gazdinstava u kojima ima radno aktivnog stanovništva, jer bi unapređivanje ili diversifikacija proizvodnje, prisustvovanje obukama, transport proizvoda ili repromaterijala, udruživanje sa drugim proizvođačima u velikom broju slučajeva i dalje bili otežani. Neki od učesnika FGD se u razmišljanjima radije orijentišu ka oživljavanju tržišta rada. Mnogi stanovnici sela, međutim, misle da bi „država“ trebalo da otvori neku fabriku ili na neki način subvencionise poljoprivrednu proizvodnju u današnjim okvirima. Tek poneko od sagovornika navodi da će sami stanovnici sela morati da budu znatno aktivniji u procesu revitalizacije sela, da će morati da preorijentišu proizvodnju ili da počnu da se bave drugom delatnošću, makar dopunski, kao i da će biti neophodno da se u tu svrhu udružuju i povezuju sa drugim bitnim akterima (lokalna administracija, banke, pružaoci usluga

obuke i podrške u poslovanju i sl.). U ovim odnosima trenutno vlada veliko nepoverenje i mnogi stanovnici sela u predstavnicima lokalne administracije i drugih javnih ustanova ne prepoznaju partnere sa kojima bi mogli da sarađuju u unapređenju kvaliteta života na selu. Situacija je bolja tamo gde postoje udruženja (proizvođača, domaćina i sl.), ali samo ako su ta udruženja postigla nekakav rezultat u ovakvoj saradnji. Stoga je bitno istaći da upravo lokalne administracije moraju biti pristupačnije stanovnicima sela i aktivnije u izgradnji partnerstva za uspešniji ruralni razvoj.

Perspektive života na selu su značajno vezane za potencijale mlađih generacija i njihovu spremnost da nastave da žive na selu. Mladi lakše ovladavaju znanjima i veštinama potrebnim za život u savremenom društvu i privredi i imaju bolji pogled na mogućnosti kvalitetnog života na selu. Ulaganje u njihovo obrazovanje, udruživanje i podsticanje zapošljavanja omogućilo bi obnovu ekonomskog rasta i prosperitet lokalne zajednice. SeConS je sa mladima uzrasta 15–19 godina obavio svega četiri fokusirane grupne diskusije, ali su se već i u tom malom uzorku pojavili mladi ljudi koji imaju jasan pregled izvora problema na selu i viziju mogućeg izlaska iz postojeće situacije.

- Iako u selu ima ljudi koji dobro zarađuju, oni taj novac ne znaju da iskoriste..., da ga u nešto ulože, jer nemaju potrebna znanja. Na primer, ulažu novac u mehanizaciju, u izgradnju kuća, mada je malo verovatno da će im se to isplatiti. Kuće su prazne..., imaju po tri sprata. Na primer, u toj kući bi moglo da se smesti 20 turista.
- Da li mislite da je ovom selu potrebna neka pomoć sa strane? (moderatorica)
- Mislim da nije potrebna nikakva pomoć sa strane, dovoljno je da se sami meštani organizuju. Ljudi su ovde spremni da za šator za svadbe izdvoje 1000 evra, i to puno njih. Taj bi novac mogao da se uloži u renoviranje sale i od toga bismo svi imali koristi.
- Ja sam predlagao izgradnju hladnjače, ali nisam dobio ničiju podršku.
- Ljudi gledaju samo sebe.
- Baš zato ja smatram da nam je potrebna pomoć sa strane.
- (Izvod iz FGD sa decom iz sela u okolini Valjeva, 15–19 godina)

